

ELS MOLINS HIDRÀULICS DE LA VALL DE FORNALUTX

PER PLÀCID PÉREZ I PASTOR

Aquest treball¹ forma part d'un projecte d'investigació més ample, que té com a objectiu esbrinar quins eren els espais hidràulics andalusins de la vall de Sóller en els moments previs a la conquesta de Mallorca per part del rei Jaume I i els seus porcioners, l'any 1229; així com les modificacions i ampliacions posteriors.

El projecte es basa en l'aplicació dels mètodes de l'*arqueologia hidràulica*, que foren descrits l'any 1993 per Kirchner i Navarro,² a partir de la noció de disseny de l'espai hidràulic formulada per Barceló l'any 1989.³ Tal com ha definit Kirchner, "*el objetivo de la arqueología hidráulica es la reconstrucción del diseño original del sistema hidráulico y sus transformaciones y, para ello, hay que discriminar las modificaciones y ampliaciones que haya podido sufrir*".⁴ El procediment es fonamenta en la combinació d'informacions diverses procedents de la toponímia del lloc en qüestió, de la prospecció arqueològica, de la reconstrucció planimètrica i de l'anàlisi de la documentació escrita. Tot plegat permet la restitució del disseny original -especialment en aquells indrets on el sistema hidràulic no s'ha mantingut actiu- i la identificació i aïllament de les modificacions i ampliacions que ha experimentat la xarxa al llarg dels segles. A partir d'aquestes dades es pot determinar la superfície irrigada original i calcular la càrrega poblacional que podia suportar. Aquest mètode ha estat amplament assajat per a l'estudi d'espais irrigats, tant els d'origen andalusí com els creats pels feudals catalans.

En una primera aproximació, s'ofereixen els resultats dels treballs de camp i d'anàlisi de la documentació escrita en matèria de molins hidràulics del terme municipal de Fornalutx. S'hi presenten, doncs, els resultats obtinguts pel que fa a la localització, descripció, força motriu utilitzada i antiguitat, intentant destriar aquells d'origen andalusí d'aquells altres de construcció posterior.

El punt de partida de la investigació ha estat el repertori exhaustiu dels molins existents a la vall de Sóller realitzat per Miquel Bover, Vicenç Pérez i Andreu Pons i publicat per ells mateixos l'any 1982.⁵ De fet, aquest és l'estudi més complet que existeix fins al moment: J. Rullan es limita a constatar l'existència de quatre molins a Fornalutx; M. A. Carbonero localitza un casal-molí en aquell indret en el segle XIII; i M. Barceló dedueix que en el moment de la conquesta hi hauria un mínim de 10 molins a la vall de Sóller. Finalment, N. Cañellas recull les xifres anteriors, pel que fa a Fornalutx.⁶

---

¹ Agraesc la col·laboració de tots els informadors i, molt especialment, la de Joan Barceló d'Es Mas, Bartomeu Castanyer, Dolors Garcia, Antoni Marroig "Pere Simon", Jaume Pinya, Francesc Massanet de Binibassí i Joan Sánchez de Monnàber, sense els quals aquest treball no hagués estat possible.

² H. KIRCHNER; C. NAVARRO: "Objetivos, método y práctica de la arqueología hidráulica", *Archeologia Medievale*, XX, 1993, 121-150.

³ M. BARCELÓ: "El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas: arqueología e historia. I Coloquio de Historia y Medio Físico*, Instituto de Estudios Almerienses, 1989, XV-XLVII.

⁴ P. BALLESTEROS ARIAS et alii: "Por una arqueología agraria de las sociedades medievales hispánicas. Propuesta de un protocolo de investigación", *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford, BAR Series 2062, 2010, 188-189.

⁵ M. BOVER; V. PÉREZ; A. PONS: *Els molins a Sóller i Fornalutx*, Sóller, 1982, 1-24.

⁶ J. RULLAN MIR: *Historia de Sóller, en sus relaciones con la general de Mallorca*, Palma, 1876, t. I, 11; M. A. CARBONERO GAMUNDÍ: "Els molins hidràulics a l'illa de Mallorca: Algunes notes sobre la

LES FONTS DE FORNALUTX

Fornalutx, integrat morfològicament a la vall de Sóller, ocupa una profunda vall longitudinal orientada en direcció NE-SO i situada a la segona sèrie d'alineacions muntanyoses que constitueixen la Serra de Tramuntana de Mallorca. La vall de Fornalutx està ubicada a una cota mitjana de 160 m sobre el nivell de la mar i és solcada per un conjunt de torrentons curts i de molt pendent que s'uneixen al torrent Major. Està envoltada de massissos muntanyosos, els més alts de l'illa (Puig de sa Bassa, Puig Major, Serra de son Torrella) que la tanquen per totes parts excepte pel costat sud-oest, per on desguassa el torrent Major i s'uneix a la vall de Sóller.

Miquel Gual i Jaume Albertí⁷ han localitzat i descrit 132 fonts que vessen el seu cabal a la vall de Sóller, cinquanta-quatre de les quals estan situades en el terme municipal de Fornalutx. Moltes d'aquestes fonts tenen la particularitat d'extreure l'aigua de pluja naturalment, sense embassar-la, perquè es filtra a través de les roques calcàries permeables que formen els massissos fins arribar a la capa impermeable situada a la base on hi ha l'ullal. Les fonts artificials, les fonts cercades, s'obtenen a base de perforar el massís calcari fins arribar a la capa impermeable, des d'on s'extreu l'aigua mitjançant una síquia.

De les 54 fonts esmentades, només n'hi ha cinc que interessin pel que fa a l'objectiu principal del present treball, perquè són les úniques que mouen i han mogut molins: la de Monnàber, la de Binibassí, la des Figueral, la de s'Alqueria i la d'en Vicenç.

REFERÈNCIES HISTÒRIQUES

Arran de la conquesta de Mallorca pel rei En Jaume i el repartiment de terres consegüent, el *djuz* o districte musulmà de les Muntanyes (*al-Yibal*) romangué en poder del rei. Coneixem quines alqueries i rafals constituïen aquest districte perquè apareixen relacionades en el *Llibre del Repartiment* o *Llibre del Rei*, redactat el primer de juliol del 1232, juntament amb els beneficiaris als quals foren assignats⁸. Algunes d'aquestes alqueries –Bàltx, Moncaira i Monnàber– formen part actualment del terme de Fornalutx.

Els territoris que complementen aquest terme municipal constituïen, en època musulmana, el districte de *Shulyâr*, dues terceres parts del qual foren adjudicades en el repartiment a Hug comte d'Empúries i l'altra a Gastó vescomte de Bearn. No se sap com es dividiren el districte entre ambdós, ni tampoc el número exacte ni el tipus de béns que constituïren cada porció. Un *Memorial o capbreu de ço que fou den Gasto de Bearne e es a Soller, Canarroza e al terme de la ciutat*, publicat per primera vegada per Moragues i Bover,⁹ ha servit de base als historiadors posteriors per explicar que

---

localització de molins d'origen medieval", *Quinze anys de premis d'investigació 'Ciutat de Palma' (1970-1984)*, Palma, 1986, 151; M. BARCELÓ: "Els molins de Mayûrqa", *Les Illes Orientals d'al-Andalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII)*, V Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 254; N. S. CAÑELLAS SERRANO: *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1993, 61.

⁷ M. GUAL; J. ALBERTÍ: *Les fonts de Sóller i Fornalutx. Un esforç humà per fer de l'aigua un mitjà de subsistència*, Pollença, 2000, 133-152.

⁸ G. ROSSELLÓ BORDOY: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18)*, Salamanca, 2007.

⁹ M. MORAGUES; J. M. BOVER: *Historia General del Reino de Mallorca escrita por los cronistas Don Juan Dameto, Don Vicente Mut y Don Jerónimo Alemany*.- Palma, 1841, t. 2, 1000-1006. No obstant

l'alqueria de Fornalutx –que dona nom al municipi- quedà inclosa dins l'octava part de l'illa que correspongué a Gastó de Bearn; i també per saber qui en foren els primers “pobladors”.¹⁰ El memorial inclou un inventari poc detallat de tots els censos, honors i molins que obtingueren Gastó de Bearn i el sagristà de Barcelona, elaborat pel procurador comú Arnau d'Apiera, així com la part d'aquests béns –el desè- que donaren a Ramon, primer bisbe de Mallorca, a títol de dot per a la creació de la diòcesi. El document no porta data, però explica que fou redactat entre 1235 –any en què aquests magnats feren la donació genèrica de béns al bisbe Ramon- i 1238 –data en la que pren possessió de la diòcesi. En referir-se als censos que Gastó rep a la vall de Sóller relacionables amb el municipi de Fornalutx, el Memorial únicament esmenta la *alqueria Forneluig* i un *manso Nucariae* que, pels documents posteriors, s'ubica allà mateix.

Cal tenir en compte, però, que Gastó fou únicament el “cap de llista”¹¹ de la seva porció i l'hagué de compartir amb la resta dels membres que foren inclosos en la llista: el cavaller Bernat de Santa Eugènia, l'ardiaca de Barcelona Bernat de Vilagranada, el sagristà de Barcelona Pere de Centelles i el sagristà de Girona Guillem de Montgrí.¹² Per tant, alguns d'ells –sinó tots- obtingueren possessions, drets i rendes dins l'actual terme municipal de Fornalutx i, en conseqüència, l'estudi de la documentació curial d'aquests magnats o dels seus successors¹³ és la via més adient per conèixer i localitzar les alqueries i rafals musulmans preexistents.

La poca documentació que resta a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) relativa a aquestes cúries esmenta el topònim Fornalutx¹⁴ i totes les seves modalitats –*Fornelug* (1232), *Fornalug* (1233), *Fornaluix* (1233), *Forneluig* (1235-38), *Fornulug* (1241), *Furnulug* (1242), *Fornelux* (1246), *Fornalux* (1259), *Fornalutx* (1263), *Fornaluig* (1299)- com una alqueria i el seu terme des de les dates immediates al repartiment de Mallorca, sovint associada a l'alqueria de Benimoclom.¹⁵ A partir de l'any 1233 també queda enregistrada com a “villa” –altrament dita “villa de pontu”- on hi ha carrers, cases, casals i hospicis sarraïns, molins, una mesquita,¹⁶ un cementiri sarraí (“*fossario sarracenic*”), un pont, una síquia i diversos horts prop del torrent.¹⁷

---

això, existeix una còpia inèdita del *Memorial*... recopilada pel paborde Terrassa, molt més completa i amb manco errors (ARM. Fondo “Paborde Guillermo Terrassa”. Diversos 28/2, f. 77r-80v).

¹⁰ L'han fet servir, entre d'altres, J. M. QUADRADO: *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su texto limosín*, Palma, 1850, 527; J. M. BOVER: *Historia de la espugnación de Sóller por el ejército de Occhialí capitán Pachá de Túnez y victoria ganada por los vecinos de aquella villa en 11 de mayo de 1561*, Palma, 1856, 89; J. RULLAN MIR: *Historia de Sóller...*, t. I, 12; i J. MASCARÓ PASARIUS: *Corpus de Toponimia de Mallorca*, Palma, t. II, 625.

¹¹ L'expressió és de R. SOTO COMPANYY: *El còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Palma, 1984, 19.

¹² A. MUT CALAFELL; G. ROSSELLÓ BORDOY: *La Remenbrança de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma, 1993, 176.

¹³ El sagristà de Barcelona vengué els béns a la mare de Gastó l'any 1240; i aquesta els donà el 1260 al convent de monges de Jonqueres de Barcelona. El sagristà de Girona vengué la seva porció al bisbe de Mallorca el 1242. Bernat de Santa Eugènia creà la cavalleria Mahuja o de Binibassí que cedí al cavaller Bernat de Torrella, abans que la resta dels béns i drets no fossin venuts a l'infant Jaume pel seu germà i marmessor l'any 1271. Finalment, les filles de Gastó vengueren la seva porció a Jaume II l'any 1310. Com s'ha dit, tots aquests magnats donaren la desena part dels seus béns al bisbat de Mallorca l'any 1235.

¹⁴ El topònim ha estat recollit per MASCARÓ PASARIUS: *Corpus de Toponimia...*, 624; per A. POVEDA SÁNCHEZ: “Repertori de toponímia àrabo-musulmana de Mayurca segons la documentació dels arxius de la Ciutat de Mallorca (1232-1276/1229-1300)”, *FRB*, III, Palma, 1979-1980, 109; i per J. COLL CONESA: *Història de Sóller. De la prehistòria a l'època musulmana*, Muro, 2006, 279.

¹⁵ ARM. ECR-442, f. 108r; ECR-346, f. 83r i 104v; i ECR-345, f. 83r.

¹⁶ R. SOTO COMPANYY: “Mesquites urbanes y mesquites rurals a Mayurqa”, *BSAL*, 37, Palma, 1979, 113-135; i P. PÉREZ PASTOR: “Les mesquites i els banys de la vila de Sóller”, *BSAL*, 47, 1991, 29-60.

¹⁷ ACM. Pergamí 8878, 3 idus febrer 1232. ARM. ECR-342, f. 11r, 27v, 28r, 118r i 132r; i ECR-343, f. 351r, 354r i 355v.

La prospecció arqueològica ha posat al descobert restes de ceràmica musulmana als carrers de la Font i Sant Bartomeu, totes del segle XIII, que és el moment en el que es degué consolidar el nucli de població. També s'han trobat restes ceràmiques dels segles XII i XIII al llogarret de s'Alqueria, atribuïdes a un nucli de poblament de l'antiga alqueria musulmana de Fornalutx.¹⁸

EL SISTEMA HIDRÀULIC DE MONNÀBER

El topònim *Mutnabar* és citat per primera vegada en el *Llibre del Rei*,¹⁹ associat a una alqueria de dues jовades d'extensió de terra conreable (*ma'mura*).²⁰ L'alqueria pertanyia al *djuz* de les Muntanyes i fou donada per Jaume I a Pere Periz, servidor de l'infant Pere de Portugal, en alou franc i lliure.²¹

No es coneix documentació escrita de Monnàber fins el segle XIV. Els documents més interessants són els següents:²²

- A un plet suscitat entre el posseïdor de l'alqueria, el notari Bartomeu Estruç, i els habitants de Fornalutx sobre les fites de la partió entre Monnàber i la Bassa comuna, un testimoni afirma que l'alqueria “*no s'estenia de paret ansà, la qual paret es prop del llaurat de Bartomeu Strus*”. A la composició feta entre ells l'any 1345 per posar les fites, l'Estruç es reserva empriu, per a ell i per als qui vendrà les pastures de Monnàber, per pasturar també a la Bassa.

- El producte bàsic de l'espai conreat era el cereal. Així, el 12 de març de 1343, Pericó Estruç i sa muller Francisca venen a Jaume Merola, per 95 lliures, 19 quarteres de forment censal per Nadal, portades a la Ciutat, que carreguen sobre l'alqueria. Dos anys després venen altres 10 quarteres de forment a Berenguer Tria per Sant Pere i Sant Feliu, per 50 lliures. Encara dos anys més tard venen 10 quarteres més a Bernat Arbona per 60 lliures, a pagar per Sant Pere i Sant Feliu. I, a finals de 1347, altres 8 quarteres a Jaume Estruç per tan sols 12 lliures.

- A mitjan segle XIV, les pastures de l'alqueria solien llogar-se per anualitats. Pere Estruç les arrenda a dos socis l'any 1356; mentre que, el 1360, el nou posseïdor Pere Bernat, notari, les tenia llogades a Guillem Pellisser.

- Una nota personal del mateix notari indica que, aleshores, l'alqueria es conreava mitjançant mà d'obra assalariada: “*Lo dimarts de Sincogesma que es comptava 18 de maig, comença en Bernat Ulldemolins a llaurar en l'alqueria, e llogui.l tro a sant Pere i sant Feliu a rao de 7 lliures 10 sous e a menjar amb los bous*”.

El primer inventari conegut de la possessió, de l'any 1618, no relaciona el molí, com tampoc no ho fan els estims de 1626. És un document de 1647 el que proporciona el primer indici sobre la presència del molí i l'hort. Els hereus de Joan Arbona de la Casa d'Amunt eren els propietaris de Monnàber i tenien la possessió arrendada mitjançant diversos contractes parcials. Així, “*de l'hort, amb casa i molí d'aigua fariner, dedicat a vinya, arbrers fruiters i hortalisses*”, rebien una renda anual de 113 lliures i 50 quartins

---

¹⁸ COLL CONESA: *Història de Sóller...*, 485 i 491.

¹⁹ G. ROSSELLÓ BORDOY: *Documents cabdals...*, 97 i 275. El topònim és recollit també per POVEDA SÁNCHEZ: “Repertori de toponímia...”, 114; i per COLL CONESA: *Història de Sóller...*, 280.

²⁰ Són 22,72 ha segons l'equivalència tradicional (1 jовada = 11,36 Ha).

²¹ A. SANTAMARÍA ARÁNDEZ: “Alba del Reino de Mallorca”, *Historia de Mallorca. Coordinada por J. Mascaró Pasariu*, t. III, Palma, 1970, 40.

²² RULLAN: *Historia de Sóller...*, t. I, 756 i 764. ARM. Notaris, J-2, f. 79r, 4 idus març 1342; L-1, f. 152, 2 idus febrer 1344; L-3, f. 38v, 4 nones desembre 1347; B-36, f. 25, 1356; B-19, f. 8v, 1360; B-19, f. 17r, 18/05/1360; AH-5335, f. 65, nones gener 1347.

de most.²³ L'estim general de béns de l'any 1662 valora Monnàber “ço és casa, horts, moli, olivaret, rotes i muntanya”, en 5.500 lliures.²⁴

Dels Arbona, l'alqueria passa als Penya de Son Sales i als Estada “Prohom” per herència. En morir Antoni Penya, l'any 1689, l'inventari descriu “*el molino de agua y casas y alguibe vulgo saferetx (...) qui se troba unas doscentas passas lluny de las casas principals*”, als quals s'adjudica un valor de 401 lliures “*esto es, 390 lliures per lo respectiu al art de picapedrer, comprès el valor de las molas, y las restants 11 lliuras consideran ser el valor de la fusta del dit moli, bigas y portas*”. L'inventari aixecat l'agost de 1737 per Margarita Estada, vídua d'Onofre Penya, relaciona a Monnàber “*un moli de aygo ab tot los herreus nessesaris per dit moli*”,²⁵ valorat en 397 lliures, incloses tres lliuras “*per un sotilet que feu el señor Onofre Peña*”. Quan mor Margarita Estada, l'any 1761, la taxació s'apuja a 537 lliures “*en las quals van compresas 140 lliuras per milloras fetas en dit intermedi en construir nou el sol del safaretx, un tros de síquia y empedrat vora el torrent, en lo qual se empleá tot un forn de cals*”. Cinc anys després es considera que la roda és quasi inútil i fer-la nova costarà 5 lliures.²⁶

A l'amillament de l'any 1860 es relacionen els béns de Joan Estades Muntaner, entre els quals es troba “*una casa en Monnàber, con su molino harinero desmontado*”.²⁷ El molí, per tant, funcionà aproximadament 250 anys.

DESCRIPCIÓ DEL SISTEMA HIDRÀULIC

*“La font Major de Monnàber té una magnífica i superba boca. Està construïda amb dues grans pedres cantoneres per una banda i tres per l'altra i, així i tot, s'alça fins als 127 cm. La grossa i gruixuda llosa que uneix les dues cantonades lleugerament replomades i separades per 64 cm acaba de fer un conjunt que, per la seva solidesa i rusticitat, es troba entre les boques més formoses que hem catalogat”.*²⁸

La descripció és de Gual i Albertí, a la qual res no hem d'afegir. L'aigua brolla naturalment del terra, al final d'una mina coberta de volta de 15 m de llargària que en part està empedrada i en part és una cova. A mitjan lloc de la galeria hi ha un pou d'aireig i neteja.

Una síquia de teula de 290 m de llargària uneix la boca de la font amb el safareig de la possessió situat darrere les cases, cap a l'est, que té una capacitat de 412 m³. Avui en dia, el safareig vessa i es troba fora de servei. La síquia també es troba derruïda, des que va ser substituïda per una canonada metàl·lica a mitjan segle passat.

El molí de Monnàber

La sortida del safareig està unida al cup d'un molí de roda horitzontal per una síquia de 50 m de llargària que va ampliant el volum a mesura que s'acosta al cup. El cup²⁹ és cilíndric, està fet de pedra i revestit de ciment però té una altura de tan sols 4,40 m.

L'obrador i habitatge del moliner està adossat a la tangent sud del cup i originàriament ocupava 56 m², encara que molt posteriorment fou engrandit cap a l'est i cap a l'oest per

²³ TOMÀS VIBOT: *Les possessions de Mallorca*, Pollença, 2009, 329 p.

²⁴ AMS-3392, f. 179v.

²⁵ ARM. Notaris. M-2046, f. 73r, 15/08/1737.

²⁶ ARM. Notaris. B-1129, f. 139-207, 23/08/1767.

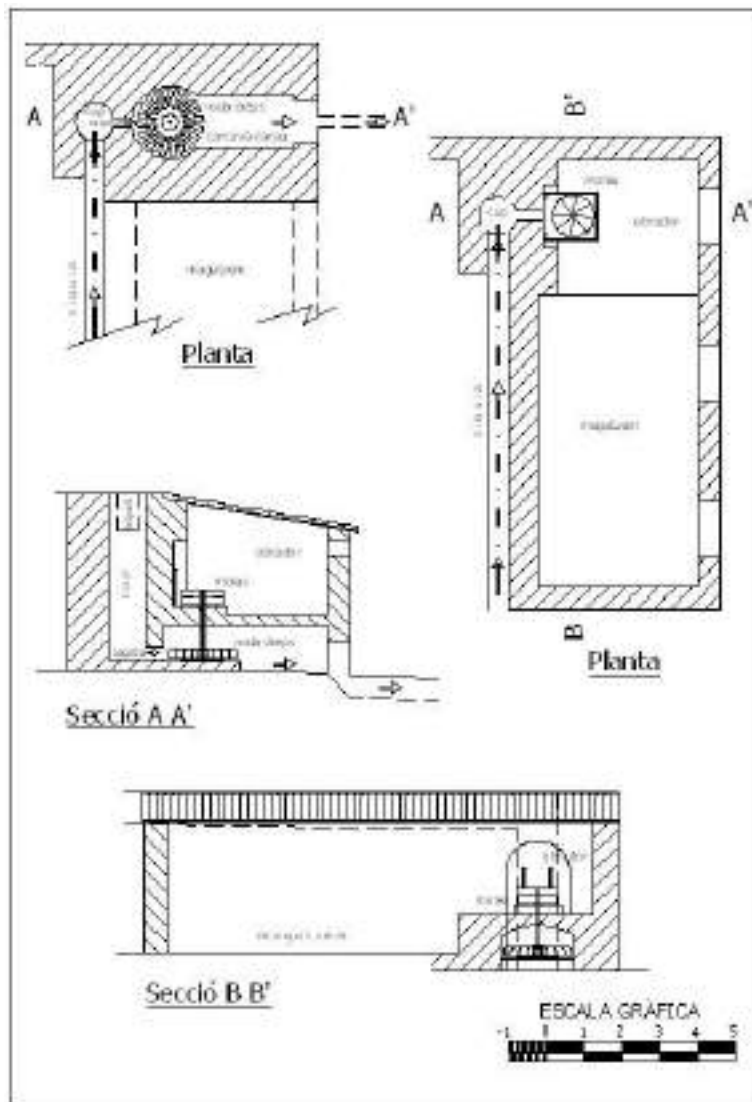
²⁷ L'amillament es troba a l'ajuntament de Fornalutx, sense signatura.

²⁸ GUAL/ALBERTÍ: *Les fonts...*, 49. Coordenades UTM: X = 480.402; Y = 4.405.027. Cota: 691 m sobre el nivell del mar (snm).

²⁹ Coordenades UTM: X = 480.132; Y = 4.404.973. Cota: 642 m snm.

acollir una família de roters. La coberta de l'edifici, de guix i teules, assoleix la mateixa altura que el cup i, en conseqüència, potser que antigament disposàs d'un pis o sostre baix. Internament, estava dividit en dues parts per una mitjanada de guix actualment esbucada. L'espai més gran era destinat a habitatge i encara s'hi pot veure una llar; mentre que l'espai menor acollia l'obrador, aixecat sobre el trespol de la sala.

Encastada dins la paret nord de l'obrador hi ha una estructura d'arc de pedra de mig punt, amb les rebranques i les dovelles molt ajustades, que acull parcialment la mola inferior del molí. La mola amida 110 cm de diàmetre, està clavada sobre una estructura lleugerament elevada del terra i disposa d'estries radials per on sortia la farina una vegada mòlta. Un eix de ferro l'uneix amb la roda ubicada en el carcavà o cacau. La roda té un diàmetre de 130 cm i és constituïda per àleps o pales de fusta d'alzina units amb perns i un dogal de ferro. L'aigua entrava per una sagetia rectangular practicada a la paret que comunica amb el cup, actualment tapiada. El carcavà és rectangular, amb coberta de volta, però la capçalera que acull la roda té forma de mitja esfera. Desguassa per una síquia subterrània que travessa un camí de carro.

Plànol 1.- Esquema del molí de Monnàber (Topògraf: Josep Ll. Sunyer).

En sortir del molí, l'aigua s'utilitzava per regar i es distribuïa per les 15 marjades adjacents limitades per dos torrents que constituïen l'hort de la possessió i abraçaven

una superfície de 2,46 ha, segons el cadastre de 1858. L'any 1885, el conradís patí les conseqüències dels aiguats en ser arrossegada pel torrent “*gran cantidad de tierra de labor*”.³⁰ La xarxa de síquies es troba gairebé tota destruïda, des que va ser substituïda per canonades de pressió.

EL SISTEMA HIDRÀULIC DE BINIBASSÍ

L'alqueria de Binibassí no surt al *Llibre del Rei*, puix que no formà part de la porció reial,³¹ però compareix amb diferents grafies a la documentació dels segles XIII i XIV: *Benibaci* (1242) / *Benibasci* (1242) / *Benibassi* (1244) / *Binibassin* (1256) / *Benibesin* (1257) / *Binibaci* (1306).³²

A l'inventari de localitats arqueològiques de la vall de Sóller, Jaume Coll relaciona un jaciment d'època medieval on es troba ceràmica fina i representació de totes les formes habituals de l'aixovar ceràmic hispano-musulmà. La qualitat i quantitat de ceràmica enregistrada l'ha empès a creure que “*aquest jaciment és el centre principal d'habitació de l'alqueria musulmana de Binibassí*”. El jaciment està situat en el Pinaret de s'Era, a uns 400 m de l'ull de la font de Binibassí.³³

L'escriptura més antiga relativa a l'alqueria (1242) és l'establiment perpetu que fa Marquès Bellesmans a Miquel Torroella de Montgrí i a Pere Lambarda d'unes cases o hospici sarraí³⁴ amb un hort contigu, dos trossos de vinya i una marjada d'oliveres (“*quandam marginem olivariarum*”), situat tot en porció del sagristà de Girona. Les cases i l'hort confrontaven amb unes altres cases, un celler, un camí públic i diversos horts. Un dels trossos de vinya estava baix del camí i confrontava amb altres vinyes; mentre que l'altre estava envoltat també de vinyes i arribava fins a una olivera grossa (“*olivariam grossam*”). La marjada d'oliveres limitava amb un olivar del venedor i amb el camí.³⁵

La major part de l'alqueria de Binibassí i el seu terme formaren part de la porció que correspongué a Gastó de Bearn i els seus porcioners. En el segon repartiment, l'alqueria fou adjudicada a Bernat de Santa Eugènia juntament amb altres alqueries, terres, cases i immobles situats a la Ciutat i el seu terme, Sóller i Canarrossa (Santa Maria), per les quals havia de contribuir a la defensa del regne de Mallorca amb un cavall armat i mig.³⁶

Abans de 1246, Bernat de Santa Eugènia creà una cavalleria anomenada Mahuja o Santa Maria –i després Torrella-, que lliurà al cavaller i vassall Bernat Torrella, per la qual aquest l'havia de servir amb un cavall armat. La cavalleria estava formada per dues

³⁰ J. RULLAN MIR: *Inundación de Sóller y Fornalutx: capítulo adicional a la historia de Sóller en sus relaciones con la general de Mallorca*.- Palma, 1885, 66-67.

³¹ QUADRADO: *Historia de la conquista...* 189, identifica Binibassí amb l'alqueria Appinibassa que compareix en el *Llibre del Repartiment* en el terme de les Muntanyes. Tant BOVER: *Historia de la espugnación...*, 91, com RULLAN MIR: *Historia de Sóller...*, 19 i MASCARÓ PASARIUS: *Corpus de Toponímia...*, II, 625 ho reproduïen així. COLL CONESA: *Història de Sóller...*, 478 creu, encertadament, que “*aquesta atribució és incorrecta ja que el primer topònim pertany al terme de Sulyar i el segon a al-Yibal; a més, no hi ha cap alqueria de les muntanyes a la cota que trobam Binibassí*”.

³² POVEDA SÁNCHEZ: “Repertori de toponímia...”, 100, recull la forma Benibasso, que no s'ha aconseguit localitzar. També la recull COLL CONESA: *Història de Sóller...*, 279.

³³ COLL CONESA: *Història de Sóller...*, 478.

³⁴ “*Quasdam domos sarracenecas scilicet medietatem unius hospicii sarraceneco*”. M. A. CARBONERO GAMUNDÍ: *L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional a Mallorca*, Palma, 1992, 271, associa l'hospici a una “algorfa” que no s'ha aconseguit localitzar.

³⁵ ARM. ECR-342, f. 124v, 8 calendes desembre 1242.

³⁶ P. CATEURA BENNÀSSER: “Mallorca y la política patrimonial de la monarquía (siglo XIII y primera mitad del siglo XIV)”, *Estudis Baleàrics*, 6, Palma, 1982, 88.

alqueries –Mahuja a la vall de Coanegra de Santa María i Binibassí a la vall de Sóller- i unes cases a la Ciutat,³⁷ sobre les quals tenia dret a exercir la jurisdicció civil en qüestió d'imposició i càstig de bans i sobre cobrament de censos i d'altres drets feudals.³⁸ La cort de la cavalleria amb els corresponents batle, jutge, notari i corredor tenia la seu a la vila de Sóller, però es desconeix si durant un cert temps la possessió de Binibassí fou la reserva senyorial de la cavalleria Torrella. En qualsevol cas, el cert és que els Torrella anaren establint bocins de terra en emfiteusi i acabaren per establir a cens també l'alqueria pairal a finals del segle XV.

La primera notícia del molí arriba a través de quatre rebuts que certifiquen el pagament d'un lloguer per part de l'arrendatari.³⁹ Dels rebuts es pot col·legir que, al manco els anys 1627-1629, el canonge Guillem Nadal té arrendat *“el molí de aigua de Binibasi y las margadas de demunt dit molí”* al moliner Joan Bernat “Fleixa” per 40 lliures anuals, a pagar per semestres vençuts.

L'arrendament sembla haver estat el sistema habitual d'explotació de l'enginy hidràulic, al manco durant el temps que estigué en mans de la família Nadal-Serra. Sota aquest règim el posseïren els moliners Sebastià Frontera i Antoni Alcover. El contracte de lloguer signat l'any 1698 entre aquest darrer i el donzell Miquel Baltasar Nadal Serra, especifica que l'objecte d'arrendament és *“aquell molí fariner d'aigua que té i posseeix [el donzell] a la seva possessió anomenada Binibassí, amb tots els arreus necessaris, juntament amb els trasts de terra”*. Subscriuen el lloguer per temps indefinit, a raó de 25 lliures anuals i un parell de capons per Nadal; i inclouen en el contracte algunes eines necessàries per al manteniment de les moles –dos pics i una manuella-, més un almud i un quart d'almud per mesurar el blat i la farina. La conservació de les eines i les obres menors del molí són a càrrec del moliner, mentre que les obres superiors a les cinc lliures corren per compte del senyor. Aquest es reserva el dret de sembrar les moreres que vulgui a les marjades que cedeix al moliner, així com la recol·lecció de la fulla per criar cuques de seda. A canvi, donarà cada any a l'arrendatari una quartera d'olives *“si n'hi haurà”*.⁴⁰

L'estim de 1662 és el primer que cita el molí fariner com a element integrant de la possessió de Binibassí, valorada en la seva totalitat per 15.000 lliures.⁴¹ Més o menys amb els mateixos elements –més una tafona- i valoració queda consignada als estims de 1681, 1702 i 1756.

En el contracte d'arrendament de la possessió que fa Baltasar Serra Nadal al notari Pere Joan Canals, l'any 1766, s'hi inclou també el molí, que es troba eixarciat amb *“dos pichs, una manuella, una escarpa y un quart”*.⁴²

A mitjan segle XIX, el propietari de Binibassí, Francisco Sáenz Ramírez, aliena el molí i l'hort adjunt a la família Vilella. A principis del segle XX, Antoni Rotger Serra els reintegra a la possessió en recuperar-los de la família Vilella mitjançant diverses escriptures de donació i compra-venda. Una donació de l'any 1906 descriu l'immoble com *“cierto edificio derruido, que antes era el molino de Binibassí”* i afegeix que el nou propietari *“se propone sanearlo, y construir sobre aquel solar otro edificio de nueva planta”*. Efectivament, Antoni Rotger hagué de refer el molí i justificar que l'aigua

³⁷ Posteriorment, les cases foren substituïdes per un rafal situat en el pla de Catí del terme de la Ciutat.

³⁸ L'any 1315, el rei Sanç refermà el feu a Bernat Torrella i li amplià la jurisdicció facultant-lo per tenir jutge propi dins la cavalleria. ARM. Arxiu Torrella, T-455, 01/09/1315. Ho recull J. DE OLEZA: “Caballerías de Mallorca”, *BSAL* 22, Palma, 1928-1929, 274-277.

³⁹ Agraesc a Jaume Pinya l'aportació d'aquests documents, procedents de l'arxiu d'A. Busquets.

⁴⁰ ARM. Notaris. C-1027, f. 164v, 03/02/1698.

⁴¹ AMS-3392. El cadastre de 1578-81 i els estims dels anys 1604, 1626 i 1646 (AMS-3385 a 3391) fan una valoració globalitzada de la finca i, per tant, no permeten dilucidar si ja existia el molí.

⁴² ARM. Notaris. B-1129, f. 206r, 24/12/1766.

passava per la sèquia de la casa refeta per no perdre el dret d'aigua de la font, i així ho certifica en un acte notarial que ordena aixecar l'any 1921. A mitjan segle XX ja no molia.

D'altra banda, unes prospeccions arqueològiques realitzades baix del molí donaren com a resultat la presència de ceràmica del segle XVI.⁴³ El molí funcionà, per tant, entre 350 i 400 anys.

DESCRIPCIÓ DEL SISTEMA HIDRÀULIC

La font de Binibassí sorgeix d'una cova natural situada en el Clot d'en Xorc, a la riba esquerra del torrentó de Binibassí.⁴⁴ Està excavada en un terreny dur i compacte que revesteix el marge dret, mentre que l'esquerre està paredat en sec a trossos. Al dir de Gual i Albertí *"per qualche petita retxillera de la penya hi devia brollar aigua i el que feren fou aprofundir fins als 15 metres que actualment té la galeria"*.⁴⁵ L'aigua surt per una siquieta que travessa el torrent, actualment substituïda per una canonada de pressió, i se'n va decantant cap a l'oest. Tant la canal principal com els ramals secundaris eren de teula i estaven construïts amb molt pendent.

A 150 metres de la sortida, hi ha una primera fibla des d'on arrenca pel costat esquerre un ramal secundari que porta l'aigua a quatre safareigs grans situats a cotes mitjanes de la muntanya que reguen diversos horts de tarongers (Can Borrasset, Cas Batlet i dos de Can Polit). Poc després, la síquia mare ja discorre paral·lela al camí de Binibassí a Fornalutx, que avui marca la línia divisòria entre aquest municipi i el de Sóller.⁴⁶ Un segon partidor ubicat al costat dret proporciona aigua addicional al safareig de La Florida, que disposa de la seva pròpia fonteta. D'una tercera fibla localitzada més avall surt un altre ramal per l'esquerra que alimenta l'embassament de la possessió de Binibassí mentre que, per la dreta, vessa l'aigua directament a dos safareigs. Un d'ells és el de Can Musson i l'altre, ara abandonat i ple d'esbarzers, és l'embassament comunitari primitiu, que té una cabuda de 122 m³ i proporcionava aigua de reg per rigorós torn horari als diferents propietaris de la font.

Just a continuació, la canal principal travessa el camí per un pas soterrani i engalta tot seguit el muntant de la síquia d'un molí fariner. Al començament del muntant hi ha una cubeta des de la qual es podia desviar l'aigua cap a la sortida del carcavà quan el molí no molia. De la mateixa cubeta surt un ramal per la part esquerra que omple un aljub cobert, acostat a la paret interior del muntant, que irrigava les dues marjades anomenades s'hort del Molí (800 m²). A la sortida del carcavà, una síquia parcialment soterrada rega un terreny clos de paret constituït per quatre marjades de tarongers i hortalissa que conformen l'hort de les cases de Binibassí (1.850 m²).

Després del molí, una vegada travessat el camí, hi ha una cubeta d'on surt un ramal que omple el safareig de Can Ballester. Uns metres més avall surt un nou ramal a la dreta cap al safareig de Can Bac, mentre que un ramal secundari corre paral·lel al camí vell de Binibassí i arriba a les possessions de s'Ermita i sa Teulera.

Després de la cubeta la canal principal arriba a la placeta del llogarret, on hi ha unes rentadores públiques de petites dimensions. A la sortida dels llavadors, la síquia es divideix en dos ramals que omplen els diversos safareigs que reguen una ampla zona de tarongers: un baixa per dins Villa Paula i arriba fins a s'Empeltada; i l'altre entra per Can Frau i va a ses Portes Vermelles i ca n'Andreu Bernat.

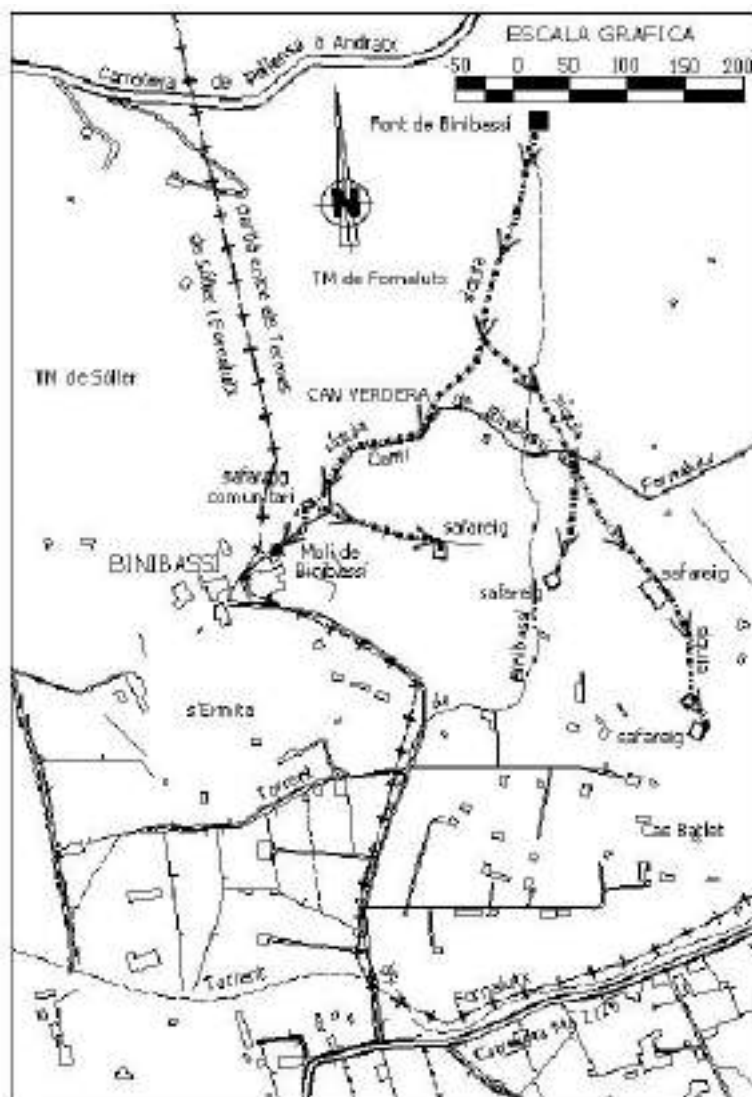
---

⁴³ Agraesc la informació oral a l'arqueòleg Jaume Coll, fill dels propietaris actuals de Binibassí.

⁴⁴ Coordenades UTM: X = 477.030; Y = 4.403.465. Cota: 185 m snm.

⁴⁵ Segons GUAL/ALBERTÍ: *Les fonts...*, 38, la font és un exemple típic de mina excavada en terrenys durs.

⁴⁶ Els dos municipis se separaren oficialment l'any 1836, tot i que les gestions s'iniciaren el 1812.

Plànol 2.- Font i síquia de Binibassí fins al molí (Topògraf: Josep Ll. Sunyer).

Segons les dades dels Cadastres de Sòller i de Fornalutx, elaborats per l'agrimensor Pedro Moreno l'any 1858,⁴⁷ la superfície regada per aquesta xarxa era de 6,53 Ha, inclòs l'hort de les cases de Binibassí.

El molí de Binibassí

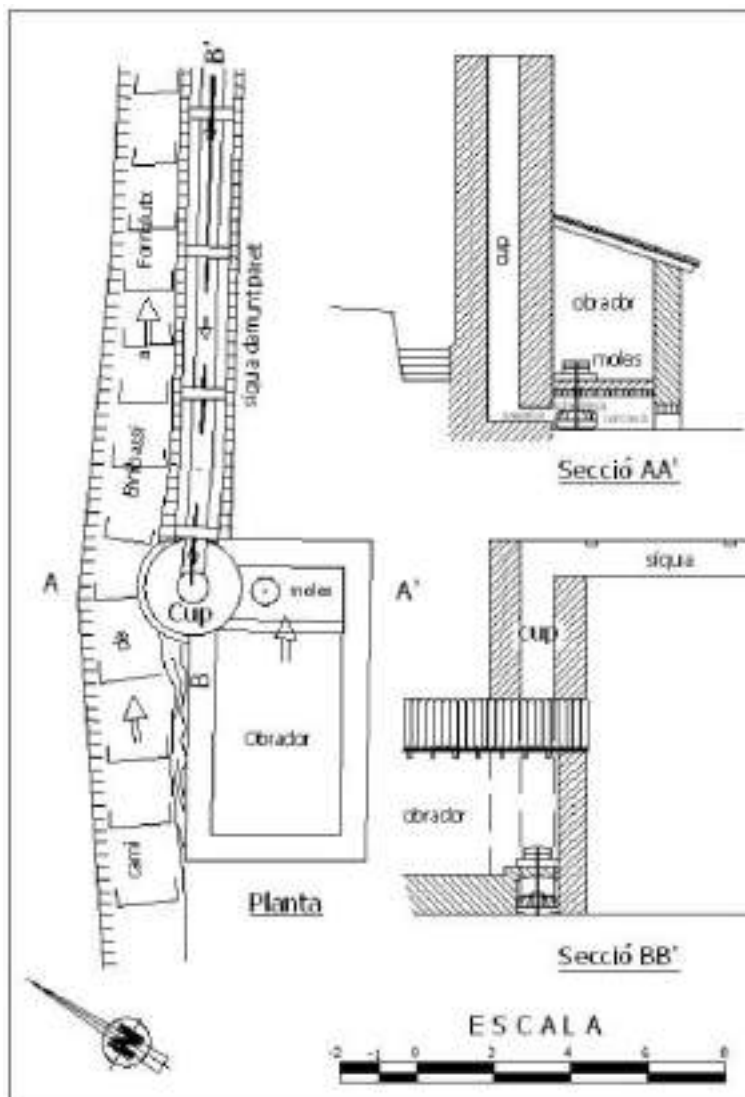
El molí de Binibassí és de roda horitzontal. Exteriorment, el cup⁴⁸ és de forma lleugerament troncocònica, però interiorment és cilíndric i té una altura de 9,50 metres. Tant la síquia com el cup estan construïts amb blocs irregulars de pedra i ciment i tenen les juntes arrebossades.

⁴⁷ Els plànols d'ambdós cadastres, així com la respectiva "*Libreta de cálculo de los agrimensores*" venen signats per Pedro Moreno y Ramírez el 31/08/1858 i són a l'Institut Geográfico y Estadístico de Madrid (Biblioteca, nº 390 i 395. Estante 4º. Tabla 5ª). A l'ajuntament de Fornalutx es troba un cadastre anterior, datat l'any 1857 i signat pel mateix agrimensor, però sembla que no fou acceptat a causa dels errors que acumulava.

⁴⁸ Coordenades UTM: X = 477.031; Y = 4.403.466. Cota: 110 m snm.

Adossat al costat sud-oest del cup hi ha les restes de l'obrador i l'habitatge del moliner, un edifici rectangular d'una sola planta i coberta de teula. L'interior està dividit en dues estances, la més petita de les quals correspon a l'obrador, elevat sobre el nivell del pis. Encastada dins la paret hi ha l'hornacina de mig punt que acollia parcialment les moles. Al davall es veuen les restes del carcavà, actualment esfondrat, que tenia la coberta de volta de marès. L'aigua desguassa directament a la s'iquia principal per un simple arc de mig punt de dovelles de pedra calcària.

Dins el celler de la possessió hi ha una de les moles, que té un diàmetre de tan sols 70 cm i un gruix irregular. Es tracta de la mola inferior, estriada, que estava fixada al terra. El pendent de la s'iquia i el volum d'aigua que podia acumular permetien que el molí molgués directament de la canal principal, per la qual cosa el seu funcionament era independent del safareig comunitari. En canvi, en el sistema hidràulic de Binibassí no hi ha cap espai irrigat des de la s'iquia mare ni de les secundàries sinó que aquestes vessen l'aigua als safareigs i, d'aquests, es reguen els horts. Per això els ramals són llargs i en pendent, i els embassaments són de grans dimensions i estan situats a cotes relativament elevades en relació als espais irrigats.

Plànol 3.- Esquema del molí de Binibassí (Topògraf: Josep Ll. Sunyer).

EL SISTEMA HIDRÀULIC DEL FIGUERAL

El topònim des Figueral no va associat a cap alqueria ni rafal d'època musulmana. De fet, la figuera no és un tipus de producte que abundi als conreus de la vall de Sóller a l'època feudal. Pel que fa a Fornalutx, l'al·lusió més antiga que es refereix a una plantació d'aquests tipus és la venda en subhasta l'any 1350 d'una feixa de vinya, olivar i figueral de l'heretat de Pericó Rotlan, tinguda sota el directe domini i alou de les monges de Jonqueres, que confronta amb el camí que va de l'alqueria de Fornalutx al molí de Pere Genesta.⁴⁹ Aquest podria ser l'origen de la possessió anomenada el Figueral puix que, efectivament, es localitza dins els territoris que inicialment correspongueren al sagristà de Barcelona i després a les monges de Jonqueres.

L'any 1720, el molí i la xarxa de reg dividida en tandes ja estaven en funcionament, però s'estava construint un safareig comunitari. Un dels regants, Joan Vicenç "Sant", era titular de dos dies d'aigua setmanals que rebia "*del chachau del molí de Antoni Andreu*", i ven la meitat de la tanda al propietari des Mas, Bartomeu Estada "Prom", amb la condició que el comprador "*haje de donar la cals necessaria para acabar de fer la sequia y el safareitx qui esta comensat y de pasar la sua aygua per el cup de dit Andreu*". El safareig s'acabà de construir, però l'Estada no complí el compromís d'aportar el material. Anys després, quan el fill Joan Baptista Estada intenta usufructuar el dret d'aigua, el propietari de la font Damià Albertí "Vidal" s'hi nega al·legant que l'Estada no havia participat a les obres. La negativa ocasiona un plet que conclou amb un acord amistós signat el 4 d'agost de 1766, en el qual es reconeix a Joan Baptista Estada el dret sobre les 24 hores d'aigua setmanals, des del dimarts a les 6 del capvespre fins a la mateixa hora del dimecres. A més, el titular de la font li concedeix dret de pas "*per el capdemunt del olivar dit el Mas propi de mi dit Damià Albertí*" perquè pugui "*fabricar a costas suas quant ben vist ly sia una síquia de argamasa per conduir la aygua sens desperdicio desde el cap del safaretx de mi, dit Albertí, fins allí ahont vulla*". Aquesta clàusula introdueix un matís important puix que l'Estada no rebrà la tanda després que l'aigua hagi passat pel molí sinó a la sortida del safareig; de manera que guanya, com a mínim, sis metres d'altura. A canvi, el comprador haurà de lliurar 50 quarteres de calç dins el termini d'un mes, en satisfacció del compromís inicial, i haurà de col·laborar en la setena part de les despeses "*sempre que se oferesca alguna obra per conservació de la sequia conductiva de la aygua al safaretx de vos dit Albertí, o per conservacio del matex safaretx, o per conseguir major augment de aygua*".⁵⁰

Pel que fa a l'àrea de reg de la font des Figueral, el cadastre de Fornalutx de 1858 grafia una zona de 2,05 ha, constituïda per 13 parcel·les que qualifica com a productores de cítrics, encara que no hi consta cap molí ni safareig.

D'altra banda sabem que, vers 1870, Joan Estades Muntaner va canalitzar l'aigua de la font Major de Monnàber fins la finca des Mas, on féu construir un safareig de dimensions iguals al que hi havia a Monnàber (412 m³). També va canalitzar i dirigir-hi les fonts de s'Avellanar i de sa Figuera o font Nova des Mas situades dins la pròpia finca, operació que li permeté aterrarar i ampliar la zona de reguiu des Mas i portar aigua a Ca n'Antuna –ambdues possessions eren seves– ampliant-ne l'espai irrigat.⁵¹

S'ha tingut accés, també, a un "*Plano del abastecimiento de agua de las fuentes de 'Llabrés' y de 'Blanc' en el término de Fornalutx*", sense autor ni data però que, amb tota probabilitat, fou elaborat entre 1950 i 1970.⁵² El planell inclou el naixement i traçat de la síquia de la font des Figueral; el nombre, volum i titular dels safareigs; i el nombre

⁴⁹ ARM. Audiència. AA-18, f. 5r, 28/08/1350.

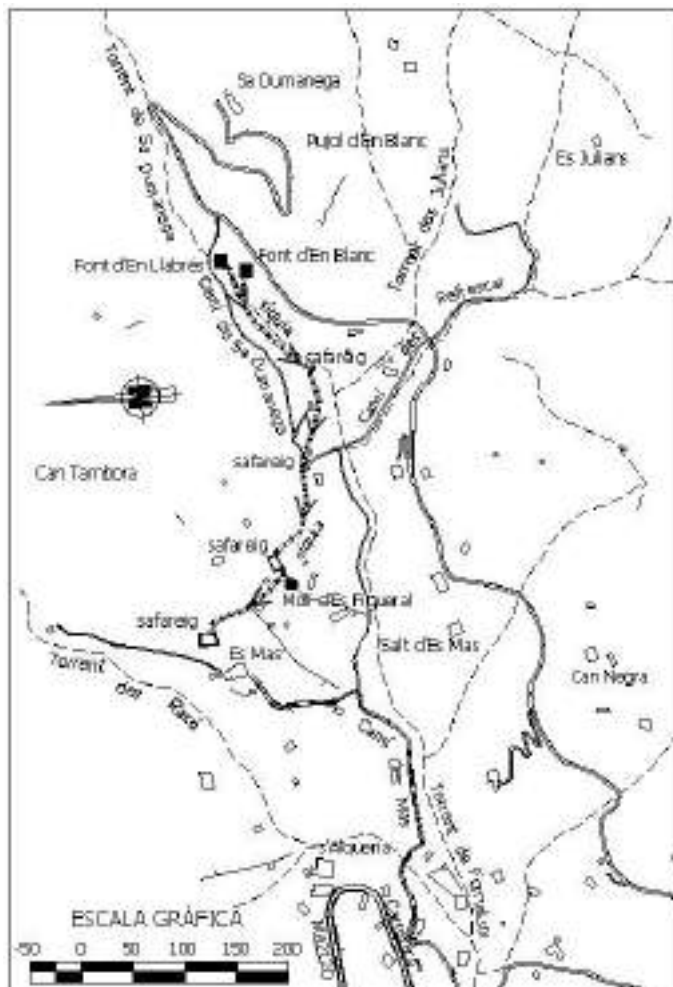
⁵⁰ ARM. Notaris. B-1129, f. 69r, 04/08/1766.

⁵¹ Agraesc la informació a Joan Barceló i Pere Suau.

⁵² Agraesc a Bartomeu Arbona haver-me facilitat l'accés al plànol.

DESCRIPCIÓ DEL SISTEMA HIDRÀULIC

- A aquesta s'uneix el cabal d'una mina artificial situada 7,5 metres més avall, anomenada font d'en Llabrés. La font té l'ull al costat esquerre de la síquia, el traçat interior és sinuós i de profunditat desconeguda, les parets i la volta són de pedra i amida 110 x 50 cm a la boca. L'aigua surt a l'exterior de forma natural, sense síquia.

- Dinou metres més avall s'incorpora pel mateix costat l'aigua procedent d'un segon ullal que s'anomena font d'en Blanc, perquè neix baix del pujol del mateix nom. L'ullal és una surgència que brolla dins un petit gorg al final d'una mina artificial amb síquia

13

de 8 m de llargària. La meitat posterior té les parets i la coberta de volta de pedra en sec. La meitat anterior es va excavar a la terra i, després de fixar-hi la síquia i muntar les parets, es va cobrir amb llosa i s'hi va construir una marjada de conreu al damunt. La boca de desguàs amida 130 x 55 cm. Enmig dels dos trams hi ha d'un pou d'aireig i neteja pel qual se baixa a l'interior de la mina mitjançant una escala d'esglaons que acaba en una volta de 110 x 60 cm.

Una vegada unificat el cabal i després de travessar el torrent de sa Domenega, on desguassen els excedents, l'aigua continua per una síquia de dimensions variables i materials diversos (pedra, ciment, teula). La síquia no segueix el curs del torrent, que se precipita ràpidament cap al fons de la vall, sinó que s'obre en forma de ventall cap a l'oest amb un pendent mínim i gairebé seguint la corba de nivell. Després de creuar el torrent, l'aigua omple dos embassaments particulars abans d'arribar a un safareig comunitari (138 m³). El cabal del safareig està dividit entre els 11 copropietaris en tandes horàries setmanals que permeten regar altres tantes parcel·les, bé directament o bé a través de safareigs secundaris.

El molí des Figueral

Plànol 5.- Esquema del molí des Figueral (Topògraf: Josep Ll. Sunyer).

El safareig comunitari i el cup del molí estan units per una síquia d'onze metres, en lleugera corba. El cup⁵⁴ és de base circular i té una altura de 6 metres. L'exterior del cup és de forma troncopiramidal i a la base s'ubica l'arc de mig punt encastat dins la paret que acollia les moles. El paredat és fet a base de pedres grosses quadrejades, amb les juntes arrebossades de morter i pedretes incrustades.

Aquesta és l'única estructura que resta del molí, que era de roda horitzontal. A una alçada de 3,5 metres del terra, incrustada en el parament exterior del cup, es destria l'arrencada de les filades de teules que cobrien l'obrador. No s'han pogut prendre les mides del cacau perquè està esfondrat i omplert amb les restes dels materials. Es pot veure que l'aigua del carcavà desguassava per una canaleta de teula, ara abandonada, que s'obre cap a l'esquerra. Actualment el cup es fa servir com a aljub, per la qual cosa s'ha connectat una xarxa de reg a pressió en el punt on hi havia la sagetia.

El molí sols podia moldre quan el safareig era ple, ja que el cabal de la síquia és insuficient per alimentar-lo, especialment a l'estiu. Endemés, els ramals secundaris comencen a dos partidors situats a cada costat de la síquia que uneix el safareig i el molí de manera que, mentre reguen els altres usuaris, el molí no disposa d'aigua.

EL SISTEMA HIDRÀULIC DE LES FONTS DE S'ALQUERIA I D'EN VICENÇ

La documentació dels anys immediats a la conquesta reflecteix la presència d'una horta a l'alqueria de Fornalutx, amb la síquia de reg corresponent:

El 1233, el sagristà de Barcelona Pere de Centelles dóna a Bernat de Bisuldone la tercera part de les cases i l'horta que té a Fornalutx.⁵⁵ El dia següent, dóna a Arnau Clavell una altra part de les cases i horts.⁵⁶

D'altra banda, en el *Memorial o capbreu...* de les rendes que rep Gastó de Bearn en aquella alqueria s'inclouen 60 morabatins censals que li fan per Tots Sants Berenguer d'Aurenga, Arnau Villalonga, Joan Lobató, En Cadireta, En Cogolles, Bernat de Narbona, N'Evines, Ramon Constantí i Ramon de Lleida per diversos horts, cases i molins que no s'especifiquen.

Una part d'aquestes cases i horts les estableix Berenguer d'Aurenga a Bernat de Bisuldone el 22 de juny de 1241 per 3 sous melgoresos per Tots Sants. Un dels horts confronta amb l'hort del comprador, un altre hort de Guillem de Banys i l'honor del venedor. L'altre llima amb el torrent, el molí de l'adquisidor i la síquia i, per tant, no pot ser altre que l'hort del molí de Can Gelat.⁵⁷

A més dels béns de la porció de Gastó, Berenguer d'Aurenga en posseïa d'altres sota alou del sagristà de Barcelona. De fet, el mateix dia estableix a Ferrer de Tallada un hort situat en aqueixa porció, devora la vila de Fornalutx. Confronta amb l'honor de Ramon de Masblanc, la síquia d'un molí, una via pública i dos torrents.⁵⁸ Les afrontes, doncs, delimiten l'hort anomenat Can Xoroi, que aleshores seria més extens que no ara perquè una part ha estat edificada.

Hauran de transcórrer gairebé cinquanta anys abans que trobem alguna referència als horts de Fornalutx. L'inventari que aixeca l'any 1289 Guillem Sora, tutor i avi de la filla de Pere Batle i de Borrassa, esmenta una horta que té establerta Berenguer Cristià a cens

⁵⁴ Coordenades UTM: X = 478.486; Y = 4.403.994. Cota: 217 m snm.

⁵⁵ "*Tertiam partem illius nostri quarteronis, scilicet de domibus et de orta et totum honorem versus orientem ultra riariam sicut terminantur et fexuriantur tibi*". ARM. S-2, f. 47r-87r, 4 idus febrer 1232.

⁵⁶ "*Medietatem duarum partium domorum et ortorum*". ACM. Pergamí 8878, 3 idus febrer 1232.

⁵⁷ ARM. ECR-342, f. 27v, 10 calendes juliol 1241.

⁵⁸ ARM. ECR-342, f. 28r, 10 calendes juliol 1241.

de 8 sous 4 diners, a la porció de les monges de Jonqueres que abans fou del sagristà de Barcelona.⁵⁹

Entre 1304 i 1320 es documenten onze actes de venda, establiment, donació o lloguer d'horts i hortals.⁶⁰

- Pere Domènec i Rumia, el 24 d'abril del 1304 venen a Bernat Villalonga unes cases i un hort contigu tinguts a cens per Guerau Rotlan i pel rei, que confronten amb les cases i l'hort de dit Guerau i amb l'hort de Bartomeu Estruç.
- El 23 de novembre del mateix any, Ramon Rotlan ven al notari Bartomeu Estruç unes altres cases amb un hort contigu que posseïa des de feia temps però no s'havien escripturat, tingudes a cens per Pere Masblanc. Confronten amb l'hortal de Jaume Rovira, l'hort de les monges de Santa Margarita i l'hospici de Na Subirana.
- A més de l'hospici, aquesta Subirana tenia un hort contigu envoltat d'altres cases que donaven a un camí. Per aquests immobles pagava un cens de 7 sous per Tots Sants a Guillem Costurer, qui ven el cens a Pere Masblanc l'any 1308.
- L'any 1311, el 19 d'abril, Jaume Pomar estableix un tros d'hort i la tanda de la síquia per regar al seu fill Pere, a cens de 7 sous per Tots Sants. L'hort ja pagava altres censos a Guillem Pellisser i al rei. A més del camí, limitava amb el tros residu del venedor i amb els horts de Bartomeu Estruç i Berenguer Puigsec.
- A més d'un hospici amb forn i tafona, el notari Bartomeu Estruç estableix conjuntament i indivisa a Bernat Ramon, Pere Thomar, Jaume Hostolès i Pere de Lleida un hort amb arbres per 109 sous censals per Tots Sants, amb la condició que havien de sembrar-hi 50 presseguers abans que no li poguessin tornar. L'hort devia ser força gran, perquè confrontava amb els de Ramon Rotlan, Bernat Villalonga, Pere Mateu, Jaume Rovira, Jaume Thomar i Jaume Busquet, a més de la síquia. Per aquests i altres immobles, l'Estruç pagava un cens indeterminat al rei. En morir Pere de Lleida, la vídua arrenda l'hort, unes cases i un mallol a la dona Caterina, durant dos anys, per 80 sous.
- Pere Rotlan estableix a Guillem Ramon, el 27 de juny de 1312, un tros d'hort juntament amb la tanda d'aigua per regar, que ho té a cens per les monges de Santa Margarita. L'adquirent haurà de pagar un morabatí censal per Carnestoltes i, a més, no hi podrà sembrar més arbres dels que hi ha. Limitava amb la síquia, el molí que fou de Bernat Genesta i un torrent i, per tant, es tracta novament de l'hort del molí de Can Gelat.
- L'any 1316, el 15 de novembre, Bernat Villalonga estableix a Guillem Ramon un hort afrontant amb la via pública i amb diverses tinences, tingut pel rei a un indeterminat cens alodial. L'establert pagarà 3 morabatins censals per Tots Sants.
- El 5 de març del 1319, Pere Rovira estableix a Bernat de Puig, a cens de 8 sous, un tros d'hort confrontant amb la via pública i la tanda d'aigua de la síquia, reservant-se dret de pas d'aigua per regar el tros seu contigu. Feia un altre cens al rei que pagava el venedor.
- Bernat Guillem, ciutadà, fa donació a son nebot Bernat Martorell, el 27 de febrer de 1320, d'un tros d'hort contigu al seu i al de Bernat Villalonga, que limita amb un camí. Quasi nou mesos més tard, li estableix la resta de l'hort anterior fins a

⁵⁹ ARM. Notaris, R-7 bis, f. 4v, 8 calendes octubre 1289.

⁶⁰ ARM. ECR-442, f. 182v, 8 calendes maig 1304; f. 197v, 9 calendes desembre 1304; ECR-346, f. 102r, pridie idus març 1307; ECR-443, f. 98v, 13 calendes maig 1311; f. 117v, pridie nones març 1311; f. 123r, 5 calendes juliol 1312; f. 212r, 17 calendes desembre 1316; f. 299v, 3 nones març 1318; f. 339r, 17 calendes desembre 1320; ARM. Notaris, R-6, f. 72r, 4 nones octubre 1327.

la síquia, més un hortal tingut a cens de 8 diners per les monges de Santa Margarita. Confronta amb la síquia, l'hortal de l'adquirent i dos camins públics. Per aquests i altres immobles, el Martorell haurà de pagar-li un cens anual d'11 lliures per Nadal.

El molí d'Amunt

Un altercat verbal suscitat el 14 d'agost del 1561 pel moliner Jaume Busquets contra Bartomeu Mayol del Poador i la sentència consegüent dictada pel batle reial Pere Frontera el 17 de setembre⁶¹ revela l'origen de la construcció del molí d'Amunt.

Formula la denúncia el moliner Busquets, afirmant que *“ab lo molí i siquia que lo dit Mayoll a fet novament, li fa grans perjuys y molt evidents al seu molí”* i al·lega que *“l.aygo se perdra per no anar en lo loch acostumat, porque la siquia vindra ha manco y no arribara l.aygo al seu molí”*. Bartomeu Mayol es defensa dient *“que la resclosa esta molt be millor que no stave abans y las siquias que ell a fetes estan molt be y que l.aygo tira millor que no tirave”*.

Abans de pronunciar-se, el batle es desplaça a Fornalutx acompanyat del fuster Antoni Castanyer “Guillemó” en qualitat de prohom i, vist i reconegut el lloc del contrast, dicta la sentència que en la part dispositiva diu així:

“Venint a la resclosa del torrent qui hix del moli, aquella (que) lo dit Mayoll a feta de argamassa nova, que dit Mayoll que la age de conservar a ses despeses en per tostemps; y l.altra tros romanent, a comunes despeses de endosos en per tostemps, tant de adobar la resclosa com de escurar de arena fins a una roca negra del stret qui va al moli de dit Busquets.

Mes avant, quant a la resclosa y siquia qui ve vora lo torrent major, mana que dit Mayoll la age de afonar per hun livell que lo balle li ha dat termini, a ses despeses; y que l.altra siquia de damunt qui ve de l.altra font aje de tenir dit Mayoll condreta a cost y a ses despeses ha coneguda de dos promens, y si en tal cas no u fara que dit Busquets la pugua tornar a los lochs acostumats.

La resclosa lo tros a de desfer es entre dues pedres debes lo seu moli y a.l de mantenir a ses despeses, tornat que l.aja a fer be y suficientment; y l.altra part de dita resclosa a comunes despeses.

Quant a le font a le part del torrent de la pedra picada mes de devall age de desfer y posar la an el livell de la part de devall de dita pedra; y que si dites siquias per temps venien a manco, totes dues siquies del moli amunt que dit Mayoll les age de tenir a ses despeses condretes y tornar les a fer a ses despeses de dit Mayoll. E si per cars no la feya bona a conegude de dos promens fins a la boca de la resclosa y examplar la siquia sircha de hun palm qui per tot tinga dos palms y mig o tres palms que dit Busquets le pugua tornar an el loch hon acostumave de anar”.

L'objecte del plet és el molí d'Amunt, que acaba de ser construït per Bartomeu Mayol des Poador, de tal manera que les modificacions introduïdes a la xarxa ocasionen perjudicis a Jaume Busquets, que és el propietari del molí següent de Can Gelat. Queda dit que s'hagué de modificar una resclosa que hi havia dins el torrent, de la que encara és visible la síquia inutilitzada a la riba oposada; i s'hagué de modificar el traçat de la canal per aixecar el muntant del cup i habilitar-ne un desguàs. A criteri del batle i el

---

⁶¹ AMS-4890, f. 157v, 14/08/1561.

prohom, la resclosa està mal feta i la síquia no té l'amplària ni el pendent suficient perquè l'aigua discorri així com cal. Per tal de corregir les deficiències, ordena desfer una part de la resclosa i tornar-la aixecar; i, d'altra banda, determina l'amplària de la síquia i marca la cota que n'assenyala el llit. Finalment, delimita les responsabilitats de cada un dels litigants pel que fa al manteniment i neteja de les unitats hidràuliques, condemnant en costes al denunciat.

La construcció del molí ocasiona una altra incidència desgraciada que també hagué de ser dirimida pel batle reial. El dimarts, 2 de desembre de 1561, mestre Joan Colom "Joy" reclama a Bartomeu Mayol tres lliures i un sou que li deu per jornals esmerçats en bastir el cup del molí.⁶² La defensa que fa el Mayol és prou contundent i explicativa dels fets que succeïren:

"E per part (de) dit Mayoll és dit i allegat com ell tenia hun mestre que li treya cantons per a fer lo cub del seu molí y ha fet venir hun mestre de Siutat per a veure quants cantons y hauria manester per fer lo cub y que, trets los cantons, mestre Bartomeu Leneres vindria a fer lo cub; y que dit Colom Gioy per moltes vegades havia dit a dit Mayol que li donas a fer la feyna y que dit Mayol, no sabent que dit Colom sabes fer dita feyna ni si.n avia feta may, recusava donar dita feyna a dit Colom, y dit Colom li promete a fer lo cub ben stany que no vessaria gens; y així acabada le feyna dix a dit Mayoll que posas la aygo segons la faciatio de mestre Antoni Ferragut, fuster, y que molgués; y dit Mayol posa la aygo an el cub mitjansant mestre Antoni Ferragut y axi com lo cub fonch ple que volgueren alsar la paleta lo cub sa bada a dos parts y que dit Mayol tramate a dit Colom que vingués; y dit Colom vingué ab son fill y dit son fill entrà dins lo cub he quant fonch fore dix a son pare que no y avia adob".

En el plec de descàrrecs, el mestre d'obres no recusa les circumstàncies del relat sinó que es limita a comprometre's que reconstruirà el molí ("*que ell lo adobaria que seria mol ben estany*"); però el promotor no en vol saber res sinó que "*dix que no volia que y tornàs pus*". Finalment el batle, assessorat per dos prohoms, condemna Bartomeu Mayol a pagar quaranta sous a mestre Colom, gairebé dues terceres parts del salari que reclamava.

L'estim de 1604 és el primer que esmenta el molí d'Amunt, juntament amb un olivar, que és de Bartomeu Mayol des Poador i està valorat en 800 lliures.⁶³ El cadastre de 1796 reflecteix una reconversió de l'olivar en horta, que s'hauria produït a la segona meitat del segle XVIII.⁶⁴ Poc després del canvi de conreu, o coincidint amb ell, es produeix l'ampliació de l'obrador del molí per habilitar-lo com a habitatge, tal com s'observa a la prospecció de camp. L'any 1818 ja s'hauria ampliat, perquè el cadastre esmenta una "*casa y molino de agua*" valorats en 833 lliures.⁶⁵ Els cadastres de Fornalutx de 1858 i 1860 esmenten el molí i un àrea de tarongers de 1.034 m² tot al voltant, que són de Jordi Mayol Albertí "Xoroi".

El molí de Can Gelat

En una data tan propera a la conquesta com és el 22 de febrer de 1232 Ferrer de Bellaguarda, procurador del sagristà de Girona a Mallorca, dóna i estableix a Berenguer Tintorer diversos béns immobles entre els quals es troba la part i els drets que té el

⁶² AMS-4890, f. 203r, 02/12/1561.

⁶³ AMS-3388, f. 135v, 1604.

⁶⁴ AMS-3403, f. 427v, 1796.

⁶⁵ AMS-3405, f. 397r, 1818.

sagristà sobre tots els molins de la vall de Sóller i, entre d'ells, "*in superiori molendino de Fornelug sextam partem minus undecima parte*". Per tots els béns en conjunt, el Tintorer haurà de pagar un cens anual de 12 sous el dia de la mare de Déu d'agost.⁶⁶ Una altra part del molí degué correspondre a Bernat de Santa Eugènia, qui en cedí una porció a Bernat de Torrella com a element integrant de la seva cavalleria.

Berenguer Tintorer el ven a Bernat de Besalú i l'any 1241 li estableix diversos horts, entre els quals n'hi ha un que confronta amb el molí, amb la síquia i amb el torrent.⁶⁷ El 1267, els seus hereus Jaume, Pere, Marimon i Bondia de Besalú es veuen en la precisió d'arrendar el molí per escassetesa d'ingressos ("*propter necessitatem et pauperitatem quam habebant et sustinebant*") i, entretant, deixen de pagar el censal alodial. Per aquest motiu, dos anys més tard els alouers Bernat de Santa Eugènia i el cavaller Guillem de Torrella de Vales estableixen a Pere Genesta la part i dret que tenen en el molí del terme de Fornalutx, dellà torrent, per un sou d'entrada i un cens de 3 sous pagadors cada any per Sant Miquel.⁶⁸

Les repercussions d'aquesta iniciativa no triguen gaire en expressar-se, puix que Marimon de Besalú posa plet al detenedor del molí, com a resultat del qual recupera al manco la part que era del cavaller Guillem Torrella. Aquest, per gràcia especial ("*modo amore tui et gratia eadem*"), l'any 1271 estableix de nou la seva part al Marimon juntament amb el dret d'aigua.⁶⁹ El de Besalú dona al titular de la cavalleria 20 sous d'entrada i es compromet a pagar-li 5 sous de cens anual el dia de Nadal.

Tal com queda indicat, el sagristà de Girona vengué la seva porció al bisbe Ramon, i aquest l'associà a les capellanies que fundà a la Seu de Mallorca. A la capbreuació de béns que realitza el bisbe i capítol en execució de la concòrdia feta amb el rei Joan l'any 1395, anomenada Capbreu d'en Manresa, compareix "*la sizena part de un molí e plassa situat en la alqueria de Fornalutx, la qual ensemps ab les altres parts V per indivís possehex n'Anthoni Guàrdia*". El capbreu especifica que el molí confronta per dues bandes amb el torrent i per l'altra amb "*lo camí de Almaluig*",⁷⁰ i això l'identifica clarament amb el molí de Can Gelat.

L'any 1425, Andreua, la vídua i tutora dels fills del citat Antoni Guàrdia, estableix perpètuament l'enginy hidràulic a Jaume Serra juntament amb l'hort de l'heretat situat a l'altre costat del camí, per 50 sous censals per Sant Bartomeu. El document el descriu com un casal de molí d'aigua d'una roda, amb la mola i les eines necessàries per repicar-la quan la pedra està gastada.⁷¹

La vídua de Miquel Ros institueix un nou nivell emfitèutic, a principis de l'any 1440, en establir un casal de molí blader amb un hort contigu, camí enmig, a Miquel Bisbal "Pastor" per 30 sous censals per Sant Vicenç. Onze anys més tard, Miquel Bisbal ven el molí a Tomàs Ripoll de Fornalutx per 30 lliures. Els fills i hereus el reestableixen a Simó Vicens l'any 1526 per 8 lliures anuals per Sant Miquel. En morir Simó, la vídua i els fills venen el molí al mercader de Ciutat Jaume Thomàs per 28 lliures l'any 1533; i,

⁶⁶ ACM. Pergamí 8362, 8 calendes març 1231. Per un altre document sabem que dos d'aquests 12 sous els pagava exclusivament pel molí. ACM. Actes del Capítol, n° 1.609, f. 56r, 4 calendes octubre 1299 ?.

⁶⁷ ARM. ECR-342, f. 27v, 10 calendes juliol 1241.

⁶⁸ "*In molendino quod est in termino de Fornelux post torrentem*". ARM. RP-2067, f. 12r, 7 calendes juny 1269 i f. 12 bis, 10 calendes agost 1269.

⁶⁹ Li estableix "*cum jure meo mi pertinenti in casali molendini et in domibus et placeis eiusdem et cum rego, capite rego et subrego et meatibus aquarum, et cum aliis omnibus ibi pertinentibus et pertinere debentibus quoquo modo*". ARM. Suplicacions. S-2, f. 47-87.

⁷⁰ ARM. RP-2006, f. 868r.

⁷¹ "*Quoddam casale molendini aque unius rote cum sua mola et duobus pichs*". ARM. ECR-33, f. 84r, 25/01/1425.

cinc anys més tard, el mercader el torna establir a Jaume Busquets per 29 sous a pagar cada any dia 6 de febrer.⁷²

En el cadastre de 1578 el molí és de Jaume Busquets i és avaluat en 3.000 lliures, comprès l'hort del costat i dues tanques d'olivar anomenades el Molí i la Rompuda. Els estims de 1626 ja no contemplen els olivars sinó tan sols el molí i l'hort valorats en 600 lliures.⁷³

La primera dècada del segle XIX, la família Busquets ven els dos immobles a Joan Albertí Busquets "Gelat", qui efectua obres importants i fa augmentar el valor de l'edifici fins assolir les 1.200 lliures en el cadastre de 1818. En morir aquest i la seva esposa Catalina Albertí Ballester, els sis fills arriben a un acord per repartir-se l'herència. El molí de Can Gelat, situat "*en el punto llamado el Pont de dicha villa de Fornalutx*", roman en poder del germà major Joan, i ocupa uns 144 m² que es descriuen com "*un molino de agua arinero, con derecho de agua, que si bien tenia una casita contigua al mismo molino, fue demolida esta, y contiene ahora, a mas de dicho molino, una casa que se compone de planta baja y altos con una salida, vulgo carrera*". Confronta pel nord i l'oest amb el camí d'Escorca i el torrent Major, i per l'est amb el tarongerar del mateix Joan Albertí.⁷⁴

El molí des Raig

L'11 de març de 1686, Bartomeu Joan Arbona des Raig de Fornalutx presenta una súplica al Procurador reial sol·licitant-li permís per construir un molí en terrenys de la seva propietat. Argumenta el suplicant que "*la aigua que naix en la font de la Alcària, despues que ha servit a dos molins, atravessa per terras suas prop de la casa o tafona de que es serveix per fer lo oli de se cullita, y no aprofita en part alguna dita aigua fins que arriba a altre moli mes avall, en que es mol farina y despues rega la Horta demunt y devall*" i al·lega que el projecte "*no altera ni muda el curs de la aigua*" i que "*ab lo modo que la conduira tindra major impetu en benefici del molí més avall, y anant tambe mes aplegada y recullida aprofitara mes a ditas hortas y mes limpia, per lo que la haura de divertir de algunas parts susias per hont are atravessa*" concloent el seu al·legat amb l'afirmació que "*es conegut el benefici publich desta nova construccio*".

Rebuda la sol·licitud, el Procurador reial ordena al batle de Sóller que es traslladi a Fornalutx per tal d'indagar l'opinió dels usuaris i veïns que puguin sentir-se perjudicats pel nou molí. El lloctinent de batle Jordi Ballester, personat a Fornalutx, explora els al·ludits que, no tan sols afirmen no sentir-se agreujats, sinó que "*los serà de mes conveniencia perquè tindran la aigua més junta y arreplegada y los serà de major conveniencia per regar y usar de ella amb mes netedat*".

Vist l'informe favorable, el 19 de setembre de 1686 el Procurador concedeix llicència i facultat a Bartomeu Joan Arbona per erigir i construir de nou un molí d'aigua fariner en el lloc esmentat i l'autoritza a gaudir l'aigua de la síquia. El molí estarà sota l'alou del rei i pagarà un cens de 20 sous dia 19 de setembre de cada any, que haurà de fer efectiu a l'oficina de la Procuració reial de Ciutat.⁷⁵

---

⁷² "*Quoddam casale molendini bladerii cum quodam orto contiguo, camino in medio*". ARM. ECR-33, f. 260r, 20/01/1440; ECR-34, f. 141, 20/11/1451; ECR-36, f. 64, 11/10/1526; f. 141, 02/12/1533; i f. 163, 06/02/1538.

⁷³ AMS-3385, 264r; i AMS-3389, 143v.

⁷⁴ Notari Manuel Sancho, 17/02/1869. Agraesc a la família Sobrino-Castanyer que m'hagi facilitat l'accés a l'escriptura.

⁷⁵ A més, el molí estava sotmès a mercè de lluïsmes, 10 dies de fadiga i a l'escrivania reial del rei. ARM. ECR-655, f.118r, 19/09/1686.

Un document solter localitzat a l'arxiu municipal de Sóller proporciona informació addicional relativa a la construcció d'aquesta unitat hidràulica. Es tracta d'una exposició d'arguments per part de Joan Mayol des Raig, propietari d'una casa amb tafona i hort contigus, en un plet suscitat contra el promotor del molí, Bartomeu Joan Arbona.⁷⁶

Del contingut del text es desprèn que l'Arbona començà les obres tot just després de rebre la llicència reial i, provisionalment, desvià l'aigua de la síquia per l'hort de Joan Mayol. Mentre s'executaven les obres i recollint l'opinió d'alguns veïns i del mestre picapedrer, el promotor decidí mudar el curs de l'aigua per tal de suprimir uns dotze metres que transcorrien per una canonada subterrània a fi d'aconseguir que la síquia circulàs descoberta prop de la via pública, per la qual cosa fou necessari construir un pontarró que sustentàs la calçada. Joan Mayol considerà que la modificació li era perjudicial i sol·licità la suspensió dels treballs. Dos mesos després foren detingudes les obres i s'inicià un procés judicial per tal de dirimir responsabilitats, del que no se'n coneix la sentència definitiva.

L'argumentació de Bartomeu Arbona en favor del traçat modificat es fonamenta en els aspectes següents:

1.- La variació del curs de la síquia no fou un capritx seu sinó *“el ser sentit comú de los dueños de bens circumvesins, y entre ells Juan Mayol, part altre, y del mestre picapedrer (...) y desde las horas se començà a treballar de altra manera y se proseguí fins al estat en que se trobe la obra el dia de vuy”*.

2.- El traçat que s'ha alterat circula per la línia divisòria dels horts de Joan Mayol i Jordi Ballester i, per tant, beneficia als dos perquè impedeix que el bestiar caigui baix del marge, com ja ha succeït alguns cops.

3.- Tal com es construeix ara, la molinada de la tafona de Joan Mayol no podrà mesclar-se amb l'aigua de la síquia, de manera que els veïns la podran emprar per rentar i per abeurar el bestiar. A més, aquest i altres usuaris aconseguiran allò que, abans, discorren per la síquia vella, no podien obtenir, *“que és anar la aygua molt pura y clara a la caldera de la tafona o a qualsevol altre part de la sua casa, portant canons de circa 25 passes, que no costarà més de 5 lliures”*.

4.- Donat que la síquia no transcorre subterrània en cap moment, ni per canonades ni per davall lloses, no hi ha perill que es rompin els canons ni s'ocasionin embossos que aturin l'aigua i impedeixin el funcionament d'aquest molí ni de l'inferior, ni tampoc el reg dels horts situats a continuació.

D'altra banda, Bartomeu Arbona expressa la seva estranyesa perquè, durant els quasi dos mesos que duraren les obres, el Mayol no posà cap impediment ni expressà cap dubte. Ho atribueix al fet que la modificació obrava en benefici seu, i afirma que així li ho comunicà un amic que aconsellà al Mayol, fins i tot, que l'ajudàs a finançar part del cost del treball. L'Arbona assegura que si hagués rebut alguna queixa l'hauria escoltat, tal com va fer en una ocasió en la que ordenà desfer un tros de calçada que podria causar algun perjudici i refer-la *“en millor forma que fonch agradable a tots”*.

Finalment, Bartomeu Arbona apel·la a l'interès públic de l'obra perquè considera que *“es en tant necessari el nou molí que si no se costruïya tendria gran falta el poble de aquella comarca de provissio de farina etiam en lo ivern, quant y més en lo estiu ab molta penalidat, penúria y falta en una cosa tant necessari com se veu”*.

Per tant, cal afirmar que el molí des Raig fou construït sens dubte per Bartomeu Joan Arbona des Raig el darrer trimestre de 1686. Estava situat al costat de la seva tafona, pràcticament dins la vila de Fornalutx, entre cases habitades, tafones, un molí més amunt i un altre més avall, i horts a continuació. La modificació de la síquia principal,

---

⁷⁶ AMS-4395, full solter sense foliar.

necessària per bastir el muntant del cup, així com el pontarró que la suporta, encara són identificables darrere el pati de Can Xoroi.

L'estim de Sóller de 1695 ja explicita una “*tafona en el Raig i molí fariner*” de Bartomeu Joan Arbona, valorats en 700 lliures.⁷⁷ L'enginy hidràulic romangué en poder de la família Arbona del Raig al manco fins al segle XX, si bé a partir de 1756 l'estim no explicita la tafona sinó tan sols el molí fariner. El darrer propietari fou Joan Arbona Mayol qui, els anys de la postguerra, dotà el molí d'un motor elèctric i el feia marxar a les nits per moldre el blat que li duien d'estraperlo. Va ser el darrer que funcionà a Fornalutx.⁷⁸

El molí de Can Barquer

Bernat de Villalonga és el propietari útil l'any 1314 d'aquest casal de molí, que està situat “*apud Fornaluig*”, “*prope Forneluig*” o “*in loco de Fornalutx*”, segons uns documents o altres. Tal com explicita un d'ells, després de la conquesta el molí fou dividit en set parts que foren adjudicades als pobladors de Fornalutx (“*de predicto molendino fuissent facte tempore quo fuit divisum inter populatoris de Fornalug VII partes*”) i el Villalonga acabava d'adquirir-les i unificar-les totes.⁷⁹ Els documents el situen al costat del torrent Major confrontant amb la tinença de l'hort i l'hospici de Pere Albareda, altrament anomenat Pere Masblanc.⁸⁰ Per tant, les afrontes delimiten clarament el molí de Can Barquer, que sens dubte és d'origen andalusí.

Dotze anys després, l'hereu de Bernat de Villalonga ven als germans Pere i Guillem Genesta el casal molí amb una roda i altres aparells qui, anys més tard, el lloguen a Pere Pastor per 5 lliures anuals, amb la restricció que no pugui moldre altre blat que el procedent de dues famílies per ell elegides.⁸¹

El cadastre del 1578 valora l'enginy hidràulic en 300 lliures. Deu anys després, el Procurador reial fa novell establiment a Joana Sant Just del dret sobre l'aigua procedent de la resclosa del molí de Can Gelat i li estableix un trast dins el torrent, davant la seva encontrada.⁸² Per tot plegat haurà de pagar 3 sous anuals al rei la festa de Tots Sants, portats a Ciutat. Probablement Joana aprofità el trast que se li establí per ampliar la casa i adjuntar-li una carrera o eixida, o al manco així s'esmenta a l'estim de 1662. Valor: 850 lliures.

DESCRIPCIÓ DEL SISTEMA HIDRÀULIC

Només 18 m separen els ulls de les fonts de s'Alqueria de Fornalutx⁸³ i d'en Vicenç.⁸⁴ que neixen a banda i banda d'un petit promontori triangular que defineix el punt d'unió

⁷⁷ AMS-3394, f. 184r, 1681.

⁷⁸ Agraesc la informació a Catalina i Margarita Arbona Mayol, filles del darrer propietari.

⁷⁹ N'havia obtingut una per herència i en comprà cinc a Jaume Rovira l'any 1307 i l'altra a Berenguer Domènec el 1314. Les parts es venen “*cum toto jure aque cequie et calciata ipsius cequie et cum rego, subrego et capite rego et meatibus aquarum, gerbariis, tresteladors et suis aqueductibus, et cum molis et rodets et suis apparatibus sic nunc ibi sunt*”. ARM. ECR-442, f. 66r, 16 calendes febrer 1300; ECR-346, f. 80r, 6 idus maig 1307; i ECR-443, f. 159r, nones gener 1313.

⁸⁰ En el cadastre de 1578 (AMS-3385, f. 321r) compareix un hort anomenat L'Albareda “*tinent amb lo camí dels Masroigs*”, que podria ser la derivació toponímica d'aquell llinatge. El topònim és viu avui en dia, en la forma s'Aubareta, que és un hort situat al costat de la síquia abans d'arribar al molí.

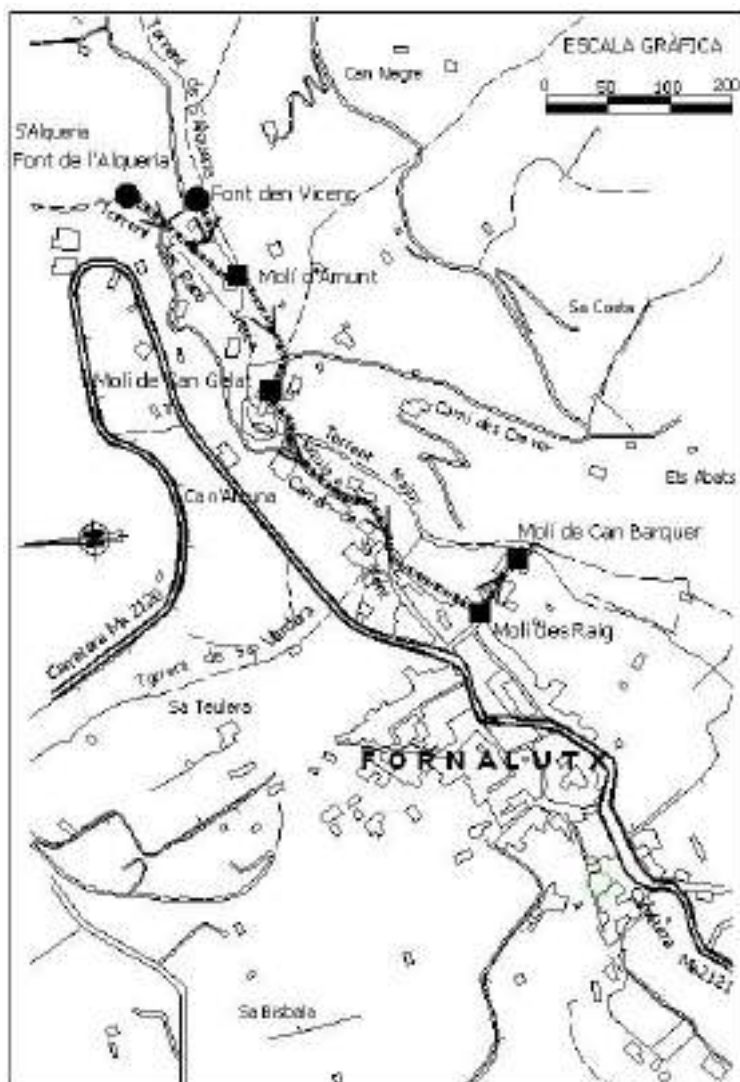
⁸¹ “*Non podetis molere aliquod bladum in dicto molendino aliquorum populatorum seu habitantium dicte alquerie de Fornalugio nisi solum de duobus hospiciis per vobis eligendis*”. ARM. Notaris. R-6, f. 4v, 4 nones març 1326; i B-7, f. 15r, 3 nones abril 1349.

⁸² “*Quendam trastum torrentis regii conforme vestra encontrada*”. ARM. ECR-654, f. 271v, 25/08/1588.

⁸³ Coordenades UTM: X = 478.224; Y = 4.403.882. Cota: 165 m snm.

dels torrents des Racó i de sa Feus o sa Domenega; i això permet afirmar que formen part del mateix aquífer.

Tot el traçat de la xarxa es troba actualment canalitzat amb tubs de goma de pressió, segons un projecte finançat pel Ministeri d'Agricultura i executat entre 1998 i 2002.

Plànol 6.- Localització dels ullals i els molins de les fonts de s'Alqueria i d'en Vicenç. (Topògraf: Josep Ll. Sunyer).

La font de s'Alqueria

“La boca de la mina de s'Alqueria –descriuen Gual i Albertí-⁸⁵ de 210 x 160 cm, amb el seu arc lleugerament ovoide, les juntes de les pedres fetes i el gran tamany de la síquia que surt de les foscors de la terra és un toc d'atenció que ens diu que ens trobam vora la font més important de Fornalutx”. Es tracta d'una surgència natural parcialment excavada dins la roca, a trams amb parets de pedra i amb la coberta de volta, la llargària de la qual no ha estat possible determinar perquè la boca està tancada amb una porta. L'aigua assiquiada de s'Alqueria, just després de sortir a l'exterior, travessa el camí des Mas. A l'altre costat es troba una fibla de desguàs d'excedents al torrent i, després de

⁸⁴ Coordenades UTM: X = 478.230; Y = 4.403.866. Cota: 165 m snm.

⁸⁵ GUAL/ALBERTÍ: *Les fonts...*, 49.

regar una marjada de tan sols 20 m², surt a la dreta un ramal secundari que travessa el torrent del Racó i rega 4.040 m² d'horts situats a banda i banda del camí de s'Alqueria: Cas Decu, sa Bala, Ca na Xineta, Can Garcés i es Pont, on hi ha un petit safareig d'acumulació.

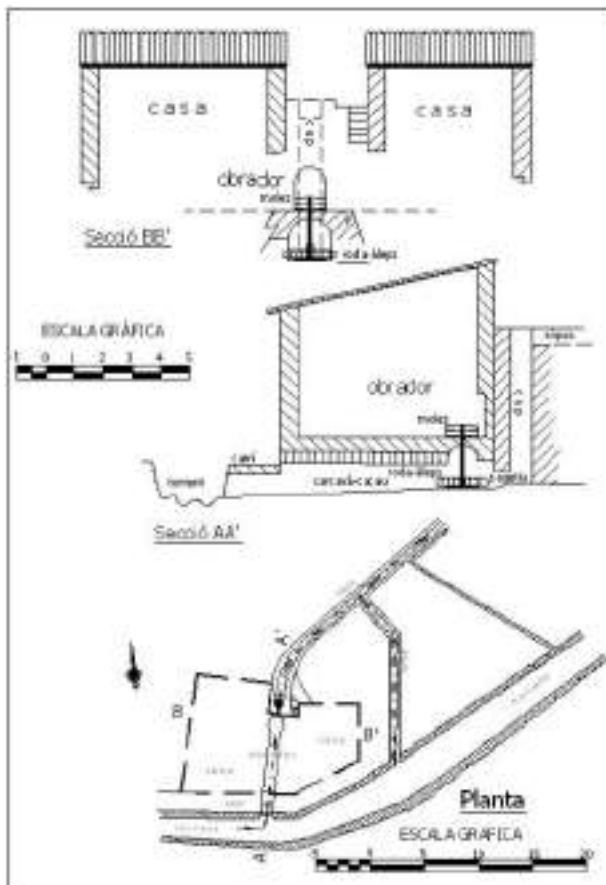
La canal principal encara rega una part (500 m²) de l'hort del molí d'Amunt, abans d'unificar el cabal amb el de la font d'en Vicenç.

La font d'en Vicenç

L'ull d'aquesta font neix al fons d'un petit gorg situat a 6 m de la boca d'una mina feta “a cops de manuella entre roca i cova”,⁸⁶ amb volta plana de pedres en punta. La paret dreta és de roca natural i l'esquerra empedrada, mentre que la boca és de llosa i té 150 cm d'altura per 70 cm d'amplària.

A la sortida, la síquia avança en lleugera corba cap a l'oest i omple el safareig que rega l'altra bocí de l'hort del molí d'Amunt (350 m²), abans d'unir-se amb la font de s'Alqueria.

El molí d'Amunt

Plànol 7.- Esquema del molí d'Amunt (Topògraf: Josep Ll. Sunyer).

Les dues fonts s'uneixen dins el mateix recinte del molí, a tan sols 40 m de les respectives boques. En el punt d'unió comença el muntant de pedra i morter que porta

⁸⁶ GUAL/ALBERTÍ: *Les fonts...*, 38.

l'aigua fins al cup del primer molí.⁸⁷ Vist a l'ull, es distingeix que el muntant està sobreafegit damunt el traçat original de la síquia. En aquest punt, la canal va incrementant les mides per tal d'acumular un volum d'aigua suficient que n'asseguri el funcionament. A mitjan lloc del muntant hi ha una fibla que permet desviar l'aigua quan el molí no mol i que ara assumeix la funció de síquia principal puix que l'accés a la unitat hidràulica està tapiat.

El cup del molí d'Amunt és cilíndric i té una altura de 4,80 m fins al nivell de la síquia. Adossada a la tangent sud-oest s'aixeca la casa i obrador del moliner, que és bastit de pedra calcària i morter, mentre que les cantonades i el portal són de marès. L'edifici és un metre més alt que el cup i presenta una ampliació cap a l'est i cap a l'oest d'època posterior. No ha estat possible accedir a l'interior.

Davall l'espai central s'obre el carcavà, que té forma de mitja esfera, amb un diàmetre de 150 cm i una altura màxima de 125 cm. La descàrrega del cup es fa per una sagetia rectangular però no hi cap vestigi de la roda, que era de rotació horitzontal. Als voltants de l'edifici es localitzen tres restes de moles superiors, de 90 cm de diàmetre: una d'elles es fa servir per cobrir el cup i té un gruix de tan sols 3 cm; l'altra serveix de taula i fa 12 cm; mentre que la tercera és incompleta i adorna el jardí.

El carcavà desguassa directament al costat dret del torrent de sa Domenega després de travessar subterràniament un caminal. Dins el torrent hi havia originàriament una resclosa que arreplegava l'aigua i li donava sortida pel costat oposat mitjançant una síquia, encara visible, situada a un nivell inferior a l'actual.

Ara ja no se recull l'aigua del torrent, sinó que la síquia principal el travessa per un pont fet de bigues de ciment. A l'altra costat, omple el safareig i rega l'hort del molí de Can Gelat i l'hort d'Amunt (740 m²) i, tot seguit, entra al segon molí.

El molí de Can Gelat

Tant els voltants de l'edifici com el molí i l'obrador⁸⁸ es troben molt desfigurats perquè han estat convertits en habitatge. El muntant de la síquia ha estat interromput per construir un garatge, mentre el cup, que devia tenir una altura aproximada de 5 m, està integrat dins una de les parets de la sala d'estar, igual que l'hornacina que acollia les moles. Es conserva, penjat a la paret, un mecanisme de ferro que permetia aixecar la pedra de la mola superior per repicar-la. No hi ha restes del carcavà ni de la roda, que era de rotació horitzontal. Els propietaris actuals tenen fotografies de les dues moles que funcionaren fins el segle XX (90 cm de diàmetre), abans que no fossin traslladades a Guadalajara. Encara és visible el desguàs del subreg que vessava a la síquia principal, actualment abandonada i replena de pedres i terra.

La canal de derivació de l'aigua, quan el molí no molia, serveix ara de canal principal que travessa el pont del camí des Creuer i engrana poc després amb el traçat primitiu. Abans d'haver-hi el pont devia existir una resclosa per on transitava la síquia i n'incrementava el cabal amb l'aigua que baixava pel torrent.⁸⁹

A partir d'aquí, la síquia corre paral·lela al carrer de la Font i rega per sengles fibres l'hort des Poador al marge dret (1.500 m²) i els de s'Aubareta, Can Xoroi i Can Xandre a l'esquerra (5.340 m²), on també omple tres safareigs.

---

⁸⁷ Coordenades UTM: X = 478.172; Y = 4.403.836. Cota: 157 m snm.

⁸⁸ Coordenades UTM: X = 478.070; Y = 4.403.810. Cota: 150 m snm.

⁸⁹ Un desafortunat projecte d'acondiment executat per la Direcció General de Montes l'any 1947 consistent en excavar i aterrar el llit, va baixar la cota del torrent prop de 4 m i deixà les vores i el peu del pont aixecats sobre murs de formigó (Sóller, 3162, Sóller, 1947, 5).

El molí des Raig (Ca ses Molineres)

A la part posterior de les cases que formen la cantonada dels carrers de la Font i del Torrent (C/ Germans Reynés, 3) hi havia el tercer dels molins, el des Raig.

Avui no queda res de l'enginy de roda horitzontal sinó el muntant de la síquia del cup, que devia ser cilíndric d'uns 5,5 m d'altura.⁹⁰ El molí estava al costat d'una tafona que es va esbucar i fou reedificada per habilitar-hi un hotel rural. Damunt el cup feia un replà on hi havia una fibla per dirigir l'aigua al molí o desviar-la a la síquia quan no molia. Al carcavà hi havia una roda de fusta amb àleps o culleres. Les moles amidaven quasi un metre de diàmetre i estaven ubicades a un petit espai elevat sobre el nivell del trespol, al qual s'accedia mitjançant uns quants escalons.⁹¹

La sortida del molí s'ajunta amb la síquia principal i alimenta subterràniament Es Raig, que són les rentadores públiques de Fornalutx situades en el mateix carrer.

A la sortida des Raig arrenca per la dreta un ramal secundari que transita per davall el carrer de l'Alba i, més endavant, es divideix en dos paral·lels que arriben fins a Can Bieu i Can Pere Simon, dels quals surten altres ramals de reg perpendiculars al torrent. La superfície total irrigada per aquest ramal és de 2,88 Ha.

La canal principal que parteix des Raig arriba, 60 m més avall, al molí de Can Barquer, el quart de la xarxa hidràulica.

El molí de Can Barquer

El muntant de la síquia forma un mur atalussat de més de sis metres d'alçada i 2,30 m d'amplària al cim, que tanca el carrer dels Germans Reynés pel costat esquerre. La calçada que corre per la part superior està tallada per un edifici de construcció recent. La secció de la síquia manté el mateix perfil que la resta del recorregut i, per tant, no permet l'embassament d'aigua. La caiguda del cup d'aquest molí,⁹² situat en el número 11 del carrer, assoleix els 10 m i és la de major altura que es troba a Fornalutx; mentre que el diàmetre no supera els 42 cm. El cup està tapat de llosa i recobert de ciment, igual que la síquia, fruit d'una restauració duta a terme fa pocs anys. No ha estat possible accedir a l'interior, que també fou restaurat. Era de roda horitzontal. A l'exterior hi ha dues moles rompudes i desgastades que es fan servir com a acera i amiden 95 cm de diàmetre cada una. No és visible el subreg de sortida del carcavà.

Abans del molí de Can Barquer, una fibla situada a la dreta de la canal principal permet desviar l'aigua novament a la síquia quan no és necessària per moldre. Actualment, la desviació assumeix el paper de síquia principal fins al torrent. Poc abans d'arribar-hi, hi ha una fibla que té una doble funció alternativa:

1.- Vessar l'aigua a una resclosa situada dins el torrent Major, que arreplega també la que baixa per la riera. La sortida de la resclosa es fa pel costat esquerre, per una síquia que arrenca a nivell del torrent i és regulada per una paleta de ferro. La canal corre paral·lela a la riera uns 160 m fins que agafa nivell suficient per regar un hort de 980 m². A un lateral de l'hort, penjat sobre el torrent, Bover, Pérez i Pons localitzen el molí de Can Vaquerí,⁹³ que seria el darrer del sistema. La morfologia original de les marjades de cultiu és difícilment reconeixedora perquè fou modificada per les torrentades que s'emportaren les terres adjacents. No obstant, a una de les marjades més properes al

⁹⁰ Coordenades UTM: X = 477.910; Y = 4.403.648. Cota: 140 m snm. No ha estat possible prendre les mides de la síquia, perquè es troba actualment coberta.

⁹¹ Agraesc la informació a Magdalena i Caterina Arbona Mayol.

⁹² Coordenades UTM: X = 477.941; Y = 4.403.608. Cota: 131 m snm.

⁹³ BOVER/PÉREZ/PONS: *Els molins...*, 20.

torrent hi ha les restes d'una antiga construcció encaixada dins el marge, que ara serveix de fonament a una caseta de pagès (Can Vaquerí). Per notícies verbals se sap que en aquest indret hi havia un noguer de grans dimensions que fou tallat fa una seixantena d'anys.⁹⁴ El cadastre de 1756 esmenta un “hort i molí ruïnós damunt lo Pont, a Fornalutx” de Francina Ballester, vídua del doctor en medicina Josep Canals, que l'any 1800 és del fill capellà Jaume i passa a ser un “hort i molí roños”. El darrer any que compareix en el cadastre és 1838. Potser aquest sigui el molí de Can Vaquerí, més que res perquè no és possible identificar-lo amb cap altre. En qualsevol cas, tant la seva ubicació dins la xarxa hidràulica com el desguàs del carcavà –que es faria cap dret al torrent i, per tant, impossibilitaria la reutilització de l'aigua per regar- descarta totalment la possibilitat que fos d'origen andalusí sinó que, si de cas, seria una intrmissió a la xarxa de data molt posterior.

Poc després del partidor que alimenta l'hort i el possible molí, un ramal travessa el torrent per un pont de bigues de ferro. A l'altra part de la riera, el ramal s'estén fins als Camp i Cas Belga i rega diverses parcel·les (1,8 Ha).

La canal principal continua avançant resseguint la cota i rega diversos horts i omple safareigs.

2.- O bé dirigir-la al muntant d'un sifó que travessa el torrent per davall de la resclosa i transporta l'aigua a una marjada situada a l'altre costat. Aquest ramal alimenta el safareig dels Abats, que porta escrita al bassiol la data 01/07/1945, i rega una superfície de 0,66 ha fins a Can Catí.

EL MOLÍ DEL MAS DEL NOGUER

Segons el *Memorial o capbreu...* de Gastó de Bearn, entre els censos que rebia a la vall de Sóller s'hi troben 6 morabatins “*de manso Nucariae et de dimidio molendino*”. Aquesta és la primera cita coneguda del topònim *Mas del Noguer*, si bé l'escriu no indica on està situat.⁹⁵

D'altra banda, el mateix document de l'any 1232 citat en el molí de Can Gelat conté l'establiment per part del sagristà de Girona a Berenguer Tintorer de la part i els drets que té sobre tots els molins de la vall de Sóller i, entre d'ells, d'un molí situat en el mas de la Noguera, baix de Fornalutx.⁹⁶

En un altre instrument, l'octubre de 1246 Bernat de Torrella i sa muller Berenguera estableixen a Pere de Sellent i Ferrer de Cruxita la part del molí del Noguer que mol amb l'aigua del torrent de Fornalutx i pertany a la cavalleria que tenen en feu per Bernat de Santa Eugènia. Estableixen el molí completament eixarcat i els adquirents es comprometen a tenir condreates les moles, la roda i els pics. Per aquesta part de molí, els establerts hauran de pagar cens d'un morabatí per Sant Miquel.⁹⁷ L'any següent, per

⁹⁴ Les marjades que se'n portà el torrent eren de Vicenç Escales. Totes aquestes notícies foren proporcionades per Antoni Marroig “Pere Simon”.

⁹⁵ QUADRADO: *Historia de la conquista...*, 527, esmenta el Mas de la Noguera a partir del *Memorial o capbreu...*, i ho reproduïx BOVER: *Historia de la espugnación...*, 89. RULLAN MIR: *Historia de Sóller...*, i MASCARÓ PASARIUS: *Corpus de Toponímia...* l'ignoren. Tampoc no el cita POVEDA SÁNCHEZ: “Repertori de toponímia...”.

⁹⁶ “*Molendino qui est ad mansum de Noguera subtus Forneluig in medietate illius molendini quintam partem minus undecima*” (ACM. Pergamí 8362, 8 calendes març 1231).

⁹⁷ “*Totam partem nostram seu jus quod habemus racione nostre cavallerie in quodam molendino vocato de Nocario quod tenemus pro domino Bernardo de Sancta Eugenia in feudum simul cum aliis possessionibus in valle de Solar in predicta porcione et molet de aque de torrentis de Fornelux (...). Et teneas ipsum condirectum de molis et rodeti et pics sicut eum modo tibi tradimus*” (ARM. ECR-343, f. 98r, 2 nones octubre 1246).

satisfereix un deute d'oli de 1.000 sous melgoresos a Pere Estruç, Bernat de Torrella li cedeix durant quatre anys tots els seus béns i rendes, entre les quals, s'hi troba el morabatí censal sobre el molí.⁹⁸

Finalment, el desembre de 1268, Bernat de Santa Eugènia i el cavaller Guillem de Torrella, cada qual per separat, estableixen a Pere Quintana la part respectiva que tenen en el molí del Mas del Noguer, amb tots els aparells, per un besant anual a cada un per Nadal.⁹⁹

No hi ha dubte que tots els documents es refereixen al mateix molí, el domini directe del qual era compartit: la meitat pertanyia a Gastó de Bearn i, de l'altra meitat, quatre cinques parts aproximadament pertanyien a Bernat de Santa Eugènia i a la cavalleria cedida en feu a Bernat de Torrella i l'altra cinquena part al sagristà de Girona.

Cap dels documents no dona les confrontes del molí, però proporcionen dades que en faciliten l'ubicació.

El topònim *Mas del Noguer*, *lo Noguer* o *es Noguer* compareix a diferents documents dels anys 1299-1775¹⁰⁰ a vegades citat com a "honor" o "possessió", d'altres com a "lloc" i sovint com a "olivar" sempre associat al terme de Fornalutx i tingut en alou i directe domini dels hereus i successors de Gastó. Les confrontes d'aquests olivars són l'alqueria de Binibassí, el torrent Major de Fornalutx i la possessió la Fabregada, torrentó enmig.

Aquesta possessió la Fabregada s'anomena avui Cas Sastre, i està situada a la riba dreta del torrent part damunt el pont de la carretera general que va a Sóller. El torrentó que feia de partió no pot ser altre sinó el que baixa del cementeri de Fornalutx i desguassa al torrent Major a la vorera oposada a l'indret on neix la font de la Mare de Déu.

El Mas del Noguer, per tant, estava situat a la riba dreta del torrent Major, ocupava el tram comprès entre l'alqueria de Binibassí i aquest torrentó, i probablement abraçava bona part del coster que s'enfila fins el camí que va de Fornalutx a Binibassí.

No sabem on estava exactament ni com era el molí. Certament, l'única riera capaç d'aportar el cabal suficient per moure el molí és el torrent Major, de manera que l'aigua es devia embassar mitjançant una de les rescloses que hi havia en aquell tram i, encara que la documentació no ho recull, es devia aprofitar per regar un hort adjacent al molí. Actualment, l'hort estaria integrat a una xarxa hidràulica més extensa regada per la font de Cas Sastre, que probablement es posà en funcionament en el segle XVI.

Aquest enginy hidràulic, que amb tota seguretat és d'origen andalusí, desapareix ràpidament de la documentació feudal. De fet, ni tan sols surt reflectit en el Capbreu d'en Manresa del bisbe i capítol de la Seu de 1395-1404. La desaparició documental deuria atribuir-se a la desaparició física del molí degut a una torrentada.

CONCLUSIONS

La primera constatació és que les conclusions només poden ser provisionals. Manca fer l'anàlisi toponímica de les pocs rafals i alqueries coneguts de l'època anterior a la conquesta, que tal vegada proporcionin informació relativa als grups andalusins que les poblaven. S'ha d'enllestir també el treball de camp que permeti articular el traçat de les síquies secundàries, la morfologia de les marjades i els safareigs de regulació. D'aquí

⁹⁸ ARM. ECR-343, f. 238v, 7 idus desembre 1247.

⁹⁹ "*Totam partem et jus quam et quod habeo et habere debeo in molendino quod est in valle de Soler in manso de Nogerio (...) cum omnibus suis apparatibus*" (ARM. RP-2067, f. 6v, 12 calendes gener 1268).

¹⁰⁰ ARM. AH-5014, f. 21v, 26r, 79v, 103r i 104r. Notaris: R-724, f. 17r; R-4, f. 63v; R-16, f. 161v; B-21, f. 48v; i A-26, f. 128r. ECR-31, f. 55v i 71v; ECR-33, f. 293r; ECR-34, f. 19v; ECR-1139, f. 381v; ECR-39, f. 313v; i ECR-1154, f. 252v.

caldrà discernir el disseny original de la xarxa hidràulica de les alqueries de Binibassí i Fornalutx que, juntament amb la futura prospecció arqueològica, permeti determinar els llocs de residència i les possibles segmentacions que es produïren. Per tant, encara resta molta feina per fer.

No totes les xarxes hidràuliques de la vall de Fornalutx disposen de molins. De les que sí en tenen, que són les úniques contemplades en aquest estudi, es pot concloure:

1.- Pel que fa a l'alqueria de Monnàber, situada en el *djuz* de les Muntanyes, les minses troballes arqueològiques i la manca de documentació anterior al segle XIV no permeten identificar quin tipus de conreu s'aplicava a les dues joves que li atorga el *Llibre del Rei*. És a partir del 1311 quan compareixen les primeres referències al sistema d'explotació, puix que s'hi pot destriar un llaurat o àrea de conreu de cereals, enmig de garrigues i pastures per a bestiar gros i menut, bàsicament ovelles.

Entre 1626 i 1647, Joan Arbona articula un sistema hidràulic a partir de la font de Major de Monnàber i un safareig units per una síquia, per tal de crear una zona de reguiu d'un 2,5 ha i associar-hi un molí. El molí funcionà fins a mitjan segle XIX, encara que el seu rendiment era mínim,¹⁰¹ mentre que l'hort continua en explotació avui en dia, en què sols produeix farratge. L'anàlisi documental demostra que Monnàber és una de les poques alqueries que, malgrat les ampliacions i reduccions superficials sofertes, ha mantingut unificat el domini directe i la propietat útil al llarg de la història i, a la vegada, ha estat en mans de famílies molt estretament lligades a la vall de Sóller.

2.- A Binibassí, la documentació esmenta una xarxa de reg d'origen andalusí al costat de dues cases, un celler i un camí, que 15 anys després de la conquesta ja estava envoltada de vinyes i d'alguns olivars. A l'estat actual del treball de camp seria agosarat definir el disseny original del sistema hidràulic. Les primeres prospeccions fan pensar en una primitiva àrea irrigada de marjades aterassades situada en una depressió natural. De fet, el cadastre de 1578 i els següents únicament relacionen tres parcel·les a Binibassí amb cases, hort i olivar que es poden identificar amb els horts actuals de Can Musson, Can Ballester i La Florida. Les marjades andalusines, doncs, ocuparien una superfície de 0,75 ha.

Aquesta primitiva zona irrigada degué experimentar una ampliació per tal d'alimentar un molí, habilitar al seu costat un hort clos de paret i subministrar aigua de boca a les cases de Binibassí; projecte al qual s'associà un conjunt de propietaris de parcel·les que participà en el finançament i que usufructuava per torns l'aigua d'un safareig comunitari. Amb tota probabilitat fou el canonge Guillem Nadal (+ 1632) qui apadrinà l'ampliació de la xarxa i ordenà la construcció o reforma de les cases, el molí i l'hort, al mateix temps que engrandia la possessió comprant una tanca de Bartomeu Frontera (1616) i unes cases i hort de Joan Soler (c. 1620). L'arrendament de la possessió de l'any 1766 deixa entreveure aquestes ampliacions, puix que el senyor inclou en el contracte "*las marjadas de prop del moli, y la tanca del safaretx*", a més de l'hort de Can Soler que té arrendat a Antoni Magraner, a qui autoritza per "*fer hortolisa en lo hort dels morers de la empeltada*". Al mateix temps, el propietari cedeix al llogater "*dos taronjers de la Xina, dos llimoneras de Sant Geroni, y dos llimoneras de such de las marjadas de las casas, qui estan señats*". El cadastre de 1858 recull també aquesta ampliació, en grafiar com a reguiu un grapat de marjades baix del camí, on actualment hi ha Can Frau i Villa Paula, s'Empeltada i ses Portes Vermelles.

Entre 1905 i 1922, Antoni Rotger construí el safareig de Binibassí i habilità com a hort les marjades immediatament inferiors, que ocupen 0,8 ha. Durant el mateix període es

---

¹⁰¹ Els perits calcularen que entre 1689 i 1766 produí "*en tot temps set lliuras*" (ARM. Notaris. B-1129, f. 203r).

bastí la resta dels safareigs individuals de Cas Batlet, Can Borrasset i Can Polit i s'acordà una redistribució horària de l'aigua de la font per tal d'omplir-los. Aquestes iniciatives permeteren augmentar el volum d'aigua acumulada i incrementar considerablement la superfície irrigada. La substitució de les canalitzacions de teula i ciment per canonades de ferro i, posteriorment, de goma, suposà l'abandonament definitiu del safareig comunitari i les síquies a la segona meitat del segle XX, tot i que les canonades actuals en respecten encara el traçat.

3.- Tot fa suposar que la xarxa hidràulica de la font des Figueral fou construïda a començament del segle XVIII, quan la possessió era d'un sol propietari. Inicialment, la xarxa es construï per regar una sola finca i alimentar un molí, propiciant el canvi de conreu d'olivar a horta. Poc a poc, es Figueral s'anà parcel·lant en horts més petits als quals s'adjudicaren tandes d'aigua d'un safareig comunitari que es construï vers 1720. La venda d'una diada d'aigua a la possessió contigua des Mas significà la ruptura del sistema primitiu, puix que aquesta finca prenia l'aigua abans del cup del molí; de manera que l'enginy hidràulic només podia funcionar el temps que durava la tanda del propietari.

La construcció del safareig des Mas, vers 1875, possibilità l'ampliació de la zona de reguiu d'aqueixa finca, però no trastocà per res la xarxa hidràulica original de la font des Figueral, que encara segueix en actiu malgrat que les síquies secundàries hagin estat substituïdes per canonades de goma de pressió.

4.- És incontestable que, en els moments previs a la conquesta, existia un sistema hidràulic articulat a partir de la font de s'Alqueria que alimentava dos molins i irrigava una zona d'horta. Sens dubte, la seva estructura és el resultat d'un disseny que segueix les pautes formulades per M. Barceló.¹⁰² En principi, sembla que el conjunt d'hortos presenta un disseny de fons de vall en el primer tram, que s'obre posteriorment en forma de ventall cap a l'oest, amb unes línies de rigidesa definides per la captació, la síquia principal i el torrent Major. L'horta era constituïda per un mínim de 18 horts i hortals. Encara que no es pot establir la superfície ni l'extensió de les parcel·les, la documentació reflecteix una zona compacta d'hortos regada per tandes horàries mitjançant una xarxa de síquies.

Arran del repartiment, l'horta de Fornalutx fou dividida entre diversos magnats que posseïen les terres, cases i molins en règim jurídic d'alou franc i lliure. El règim econòmic-social, però, s'articulà al voltant dels establiments; de manera que els horts foren establerts i reestablerts a colons procedents de Catalunya que pagaven censos i rendes al senyor. A sota dels magnats, per tant, es creà una xarxa complexa de sotsestabliments a diferents nivells, típica de l'estructura feudal. El major establidor era el convent de monges de Santa Margarita de Ciutat, que tenia béns a la porció de Gastó; seguit d'un particular de Ciutat i un notari de Sóller. Tal com ocorregué a altres indrets de Mallorca, a Fornalutx els feudals conqueridors aniquilaren la població anterior però decidiren mantenir l'horta andalusí i, fins i tot, ampliar-la. Així que la xarxa de síquies també s'anà ampliant a mesura que la terra se subdividia. Ja en el segle XVI, el cadastre de 1578 revela la presència d'una horta constituïda per 47 horts més un clos de terra situats entre s'Albareda i els camins del Masroig, dels Abats i de Sóller. També determina un hort als Abats, a l'altra banda del torrent Major.¹⁰³

El lloc de residència andalusí es trobava per damunt la línia de rigidesa del sistema hidràulic, coincidint amb alguna part de la vila actual de Fornalutx. L'alqueria de Fornalutx disposava d'una mesquita rural i diverses vies o carrers amb cases, hospicis i molins que li donaven aparença de "vila" als ulls dels feudals. Probablement estava

¹⁰² M. BARCELÓ: "El diseño de espacios irrigados...", XXV-XXVI.

¹⁰³ AMS-3385, f. 321-322.

relacionada amb s'Alqueria, assentament que estava més prop de l'ull de la font i, per tant, en millor posició per negociar la distribució i ús de l'aigua entre els dissenyadors del sistema hidràulic.¹⁰⁴

Amb tota seguretat, entre els dos molins cobrien les necessitats de la població andalusina de les alqueries immediates. En compliment dels pactes previs a la conquesta, els feudals també es repartiren els molins, que acabaren sota el directe domini de Gastó de Bearn, Bernat de Santa Eugènia i els sagristans de Barcelona i de Girona, qui els donaren en establiment a cens a nous colons. Un d'ells el cedí Gastó en set fraccions iguals a altres tants "pobladors" o colons seus; i això significa probablement que cada un tenia dret a moldre un dia per setmana, o que podia usufructuar la setena part de les rendes que se n'obtinguessin.

Altres dos molins –tal vegada tres– s'incorporen els segles XVI i XVII a la xarxa hidràulica de la font de s'Alqueria, una vegada unificada amb la d'en Vicenç. En ambdós casos, la intromissió d'aquestes unitats hidràuliques en el sistema comportà problemes en el funcionament general de la xarxa, en introduir modificacions sensibles en l'estructura i el traçat de la síquia que donen lloc a plets i discussions entre els promotors i els usuaris.

5.- En el Mas del Noguer, baix de Fornalutx, hi havia un tercer molí andalusí que rodava amb l'aigua embassada a una resclosa situada en el llit del torrent Major, sense connexió aparent amb el sistema anterior. Per la ubicació, és probable que aquest molí fos suficient per abastir de farina els grups poblacionals que habitaven les alqueries de Biniraix i Binibassí que, malgrat tenir xarxa hidràulica, no disposaven de cap enginy de moltura propi. De moment, no és possible ubicar el molí ni la possible xarxa de reg que alimentava.

Pel que fa als molins, ja no n'hi ha cap que funcioni sinó que llur l'estat de conservació deixa molt que desitjar. Dos han desaparegut i tres han estat convertits en habitatges. El més ben conservat és el de Monnàber, que manté el cup, la roda i una de les moles. Cada molí ocupava un sol casal. Les característiques són semblants a les de la majoria de molins de Mallorca: un sol cup, un joc de moles i una roda única de gir horitzontal. L'alçada del cup oscil·la entre els 4,4 i els 10 metres. Allà on el flux d'aigua era suficient i no patia grans variacions estacionals no calia bassa d'acumulació sinó que, per obtenir la força motriu necessària, bastava augmentar la capacitat de la síquia ampliant-la i aprofundint-la abans d'encarar l'entrada al cup. En el sistemes hidràulics de Monnàber i des Figuerol, en canvi, calia ajudar-se d'un safareig.

ABREVIATURES

ACM. Arxiu Capitular de Mallorca
ARM. Arxiu del Regne de Mallorca
AMS. Arxiu Municipal de Sóller

---

¹⁰⁴ H. KIRCHNER; C. NAVARRO: "Objetivos, método...", 149.

Foto 1.- Interior del cup de Monnàber.

Foto 2.- Carcavà i rodes del molí de Monnàber.

Foto 3.- Mola inferior del molí de Monnàber.

Foto 4.- Sítia i cup del molí de Binibassí.

Foto 5.- Paredat i coberta de llosa de la font d'en Blanc (Es Figueral).

Foto 6.- Safareig comunitari de la font des Figueral.

Foto 7.- Entrada al cup del molí des Figueras.

Foto 8.- Exterior del cup del molí des Figueras i restes de l'obrador.

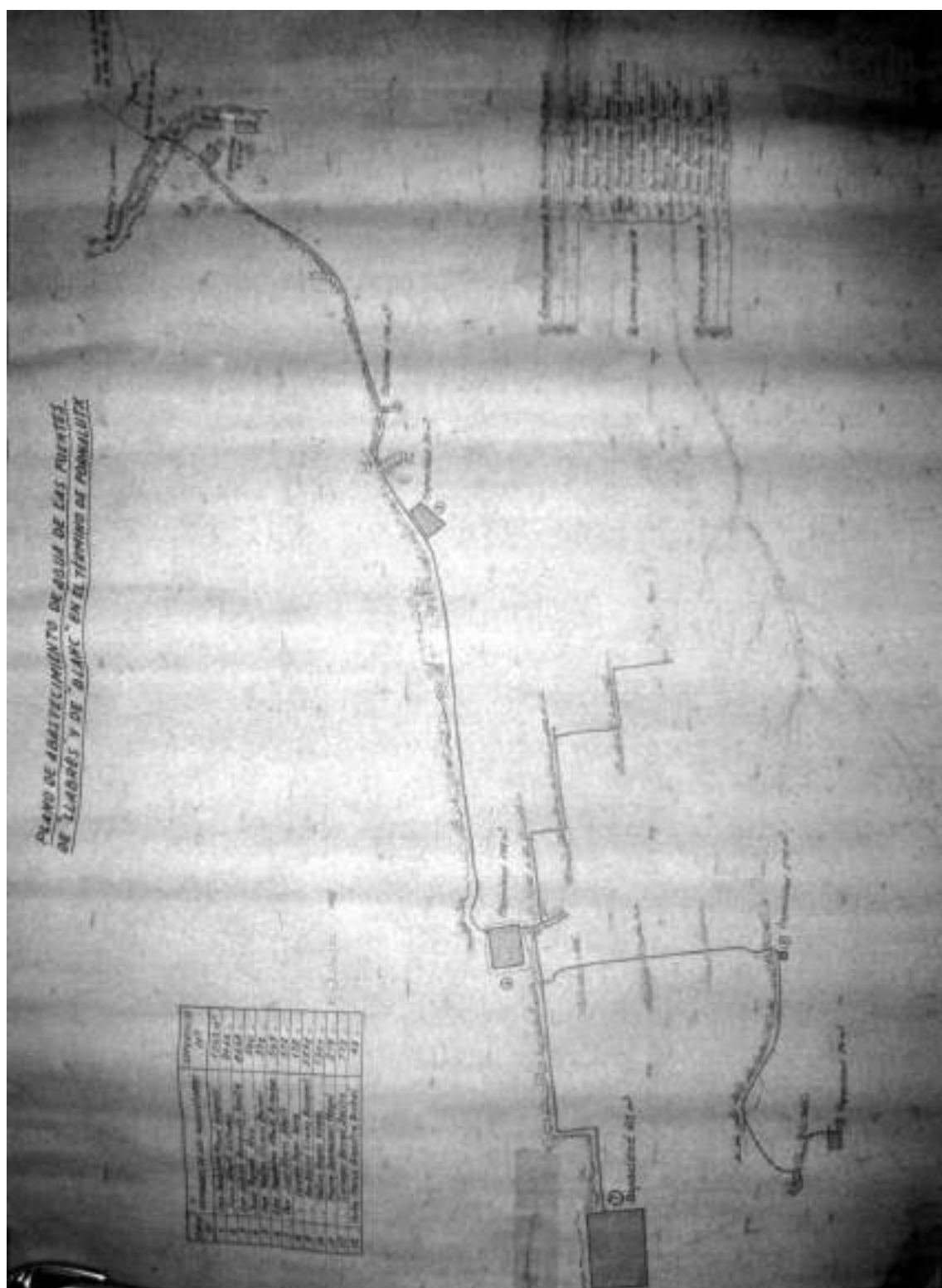

Foto 9.- Plànol de la xarxa hidràulica des Figueral (c. 1960).

Foto 10.- Entrada al cup del molí d'Amunt. Una mola serveix de cobertora.

Foto 11.- Mola del molí d'Amunt, reutilitzada com a taula de jardí.

Foto 12.- El carcavà del molí d'Amunt desaigua al torrent.

Foto 13.- Síquia del molí de Can Gelat, seccionada per un garatge.

Foto 14.- Una mola del molí de Can Gelat (Foto Antonio Sobrino).

Foto 15.- Instrument que aixecava les moles a l'hora de repicar-les.

Foto 16.- Muntant del cup des Raig (Ca ses molineres).

Foto 17.- Paret que suporta la síquia del molí de Can Barquer.

Foto 18.- Síquia d'entrada al cup de Can Barquer.

Foto 19.- Suposada ubicació del molí de Can Vaquerí.